

Muhammed b. Ebî Bekir'in Hayatı ve Hz. Osman'ın Katlindeki Rolüne Dair Rivayetlerin Değerlendirilmesi

The Life of Muḥammad b. Abī Bakr and the Evaluation of Narrations Regarding His Role in the Assassination of Othmān

Murat Bıyıklı

Doç. Dr. Erciyes Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Kayseri, Türkiye
Assoc. Prof., Erciyes University, Faculty of Theology, Islamic History and Arts, Kayseri, Türkiye
muratbiyikli@erciyes.edu.tr | <https://orcid.org/0000-0002-3432-3727>

Article Type / Makale Tipi

Research Article / Araştırma Makalesi

DOI: 10.31591/istem.1611799

Article Information / Makale Bilgisi

Received / Geliş Tarihi: 02.01.2025

Accepted / Kabul Tarihi: 27.03.2025

Published / Yayın Tarihi: 30.06.2025

Cite as / Atıf: Bıyıklı, Murat. "Muhammed b. Ebî Bekir'in Hayatı ve Hz. Osman'ın Katlindeki Rolüne Dair Rivayetlerin Değerlendirilmesi". *İstem* 45 (2025), 323-350.

<https://doi.org/10.31591/istem.1611799>

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Copyright / Telif Hakkı: "Authors retain the copyright of their works published in the journal, and their works are published under the CC BY-NC 4.0 license. / Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC-BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır."

Muhammed b. Ebî Bekir'in Hayatı ve Hz. Osman'ın Katlindeki Rolüne Dair Rivayetlerin Değerlendirilmesi

Öz

Hiz. Peygamber'in kendisine dua ettiği Muhammed b. Ebî Bekir çok küçük yaşlarda yetim kalmıştır. Babası Hz. Ebû Bekir'in İslâm toplumundaki tanınırlığı Muhammed b. Ebî Bekir'i toplum nazarında dikkat çeken bir isim haline getirmiştir. Her ne kadar hem babası hem de sonraki halife Hz. Ömer döneminde küçük yaşta olması hasebiyle adı önemli olaylarda zikredilmese de Hz. Osman dönemi fitne olaylarında görünmeye başlamıştır. Bahis mevzu dönemin kaotik siyasi ve toplumsal olayları esnasındaki konumu, rolü ve tutumu dikkate şayandır. Küçük yaşta bakımını üstlenen, üvey babası ve mürebbisi konumunda olan Hz. Ali'nin iktidar mücadelelerindeki önemli adamlarından biri olan Muhammed b. Ebî Bekir, kısa süren hayatı boyunca pek çok kritik olayda yer almış, daha çok siyasi alanda iz bırakmıştır. Yaşadığı dönemde halifeye karşı yürütölen muhalif hareketler içinde basat konumda değerdendirilebilecek tutumlar izlemiştir. Bu çalışma, Muhammed b. Ebî Bekir'in hayatının önemli dönemlerini ve siyasi faaliyetlerini kapsamlı bir şekilde ele almayı amaçlamaktadır. Onun özellikle Hz. Osman'ın katline giden süreçteki rolü ve Hz. Ali'nin hilafeti altındaki Cemel Vakası gibi mücadeleleri, dönemin siyasi konjonktürünü anlamak açısından önemlidir. Araştırmada öncelikle Muhammed b. Ebî Bekir'in hayatının temel dönemleri ele alınacak, ardından onun İslâm toplumundaki konumu klasik kaynaklarda yer alan farklı rivayetler çerçevesinde detaylı bir biçimde incelenecektir. Bu yapılırken rivayetler sened ve metin tenkidine tabi tutulacak, zayıf ve sağlam olup olmamaları yönünde değerdendirilecek, bu noktada tarihsel bağlam da göz önünde bulundurulacaktır. Çalışmanın amacı hakkında şayia bulunan Muhammed b. Ebî Bekir'in katledmedeki durumuna dair doğru ve sağlam bir görüş beyan edebilmektir.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Hulefâ-yi Râşidîn, Hz. Osman, Hz. Ali, Muhammed b. Ebî Bekir.

The Life of Muḥammad b. Abî Bakr and the Evaluation of Narrations Regarding His Role in the Assassination of Othmân

Abstract

Muḥammad b. Abî Bakr, for whom the Prophet prayed, was orphaned at a very young age. The recognition of his father Abû Bakr in the Islamic community has made Muḥammad b. Abî Bakr a remarkable name in the eyes of society. Although his name was not mentioned in important events due to his young age during both his father and the subsequent caliph 'Umar, he began to appear in the chaos events of the Othmân period. His position, role and attitude during the chaotic political and social events of the relevant period are noteworthy. Muḥammad b. Abî Bakr, one of the important men in 'Alî's power struggles, grew up next to 'Alî as his stepfather from an early age. During his short life, he took part in many critical events and left his mark in the political field. During the period he lived, he followed attitudes that can be evaluated in a leading position among the opposition movements carried out against the caliph. This study aims to cover the important periods of Muḥammad b. Abî Bakr's life and his political activities in a comprehensive manner. His struggles, especially his role in the process leading to Othmân's murder and the Battle of the Camel under 'Alî's caliphate, are important for understanding the political conjuncture of the period. In the research, first of all, the basic periods of Muḥammad b. Abî Bakr's life will be discussed, and then his position in the Islamic society will be examined in detail within the framework of different narrates contained in classical works. In this process, the narrations will be subjected to isnâd criticism and matn criticism, evaluated in terms of their authenticity or weakness, with consideration given to their historical context. The aim of the study is to be able to express a correct and reliable opinion about the situation of Muḥammad b. Abî Bakr, about whom there are rumors about killing.

Keywords: History of Islam, The Four Caliphs, Othmân, 'Alî, Muḥammad b. Abî Bakr.

Giriş

Hız. Peygamber'in en yakın arkadaşı, İslâm'ın ilk halifesi Hz. Ebû Bekir'in hem kendisi hem de çocuklarından bazıları hakkında sayısız çalışma kaleme alınmıştır. Hz. Ebû Bekir hakkında söylenecek her şey belki de müsellemler konumunda olması hasebiyle tekrar durumunda olacaktır. Çocuklarından Hz. Âişe, Esmâ, Abdurrahman¹ ve Abdullah için de bu durumun geçerli olduğu söylenebilir. Ancak bu çalışmada ele alınacak olan Muhammed b. Ebî Bekir, adının tartışmalı konulara karışmış olması hasebiyle göz ardı edilmiştir. Hz. Peygamber'in vefatına yakın yeni doğmuş olan, babasının vefatında henüz iki buçuk yaşında olan Muhammed b. Ebî Bekir, gençliğinde, Hz. Osman dönemi olaylarında siyasi arenada görünmeye başlamıştır. Bu bağlamda ilgili dönemin kaotik siyasi ve toplumsal olayları arasında onun konumu, rolü ve tutumu oldukça calibi dikkattir. Babası Hz. Ebû Bekir'in henüz bebek iken vefat etmesi nedeniyle üvey babası ve mürebbisi konumunda olan Hz. Ali'nin önemli adamlarından biri olan Muhammed b. Ebî Bekir, kısa süren hayatı boyunca pek çok kritik olayda yer almış, daha çok siyasi alanda iz bırakmıştır. Yaşadığı dönemde halifeye karşı sürdürülen fikir ayrılıklarının ve mücadelenin içinde aktif bir figür olmuştur. Bu manada göz ardı edilmeyecek bir isim olan Muhammed b. Ebî Bekir, Nidâl Abbâs Duykât'ın *Muhammed b. Ebî Bekir es-Siddîk hayâtuhû ve ahvâluhû* eseriyle ve Muhammed Şerif Evcim'in *Muhammed b. Ebu Bekir'in hayatı ve siyasi faaliyetleri* adlı yüksek lisans teziyle daha önce farklı şekillerde ele alınmıştır. Bu çalışma, Muhammed b. Ebî Bekir'in hayatının önemli dönemlerini ve siyasi faaliyetlerini kapsamlı bir şekilde ele almayı amaçlamaktadır. Onun özellikle Hz. Osman'ın şehadetine giden süreçteki rolü ve Hz. Ali'nin hilafeti altındaki mücadeleleri, dönemin sosyo-politik yapısını anlamak açısından önemlidir. Öncelikle Muhammed b. Ebî Bekir'in hayatının temel dönemleri ele alınacak, ardından onun İslâm toplumundaki konumu farklı rivayetler çerçevesinde detaylı bir biçimde incelenecektir. Çalışmanın temel hedefi, bu önemli şahsiyetin tarihsel, dini ve siyasi etkilerini anlamaya katkı sağlamaktır.

1. Hayatı

1.1. Doğumu, Nesebi, İsmi, Künyesi ve Şemâili

Muhammed b. Ebî Bekir hicretin 10. Yılında Zilkâ'de'nin (Şubat 632) sonunda Medine halkının mîkât yeri olan Medine'ye yaklaşık altı millik mesafede bulunan Zülhuleyfe'de doğdu. Annesinin onu Zülhuleyfe'de bir ağacın altında doğurduğu rivayet edilmektedir.² Buhârî, Beydâ denilen yerde doğduğunu kaydetmekte-

¹ Örneğin Abdurrahman'ı ele alan bir çalışma için bk. Hakan Temir, "Abdurrahman b. Ebî Bekir'in Hayatı ve Erken Dönem İslam Tarihindeki Faaliyetleri", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43 (Haziran 2020), 131-152.

² Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *Sahihi Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki (Beyrut: Dâru lhyai't-Türasi'l-Arabi, ts.), 2/869; Ebû Abdullâh Muhammed b. Yezîd er-Rebeî el-Kazvîni İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki (Dâru lhyâ'il-Kütübî'l-Arabiyye, ts.), 2/972;

dir.³ Beydâ'nın Zülhuleyfe'de bir yer olduğu ve Muhammaed b. Ebî Bekir'in burada bir ağacın altında doğduğu muhtemeldir. Bu sırada Hz. Peygamber Veda Haccı için Zülhuleyfe'de bulunuyordu.⁴

Muhammed b. Ebî Bekir'in soy silsilesi Muhammed b. Ebî Bekir Abdullah b. Ebî Kuhâfe Osman b. Âmir b. Amr b. Ka'b b. Sa'd b. Mürre'dir. Aynı eserde geçen farklı bir rivayette soy silsilesi Muhammed b. Ebî Bekir Abdullah b. Ebî Kuhâfe Osman b. Âmir b. Amr b. Ka'b b. Sa'd b. Teym b. Mürre b. Ka'b b. Lüey b. Gâlib diye geçmektedir.⁵ Baba tarafından altıncı kuşakta Hz. Peygamber'in nesebiyle birleşmektedir.⁶ Hz. Peygamber ona Muhammed ismini vermiş ve sonrasında onu Ebu'l-Kâsım diye künyelemiştir. Hz. Peygamber'in ona Ebû Abdülmelik künyesini verdiği de söylenmektedir. Ona Muhammed ismini verdikten sonra Ebu'l-Kâsım diye künyeleyen kişinin Hz. Âişe olduğu da rivayet edilmektedir.⁷ Muhammed b. Ebî Bekir üç buçuk aylık iken Hz. Peygamber vefat etti.⁸ Muhammed b. Ebî Bekir yakışıklı biriydi,⁹ bununla beraber fizikî özellikleri hakkında kaynaklarda fazla bilgi bulunmamaktadır.

1.2. Ailesi

Muhammed b. Ebî Bekir'in annesi Esmâ bt. Umeys b. Ma'd b. Teym b. el-Hâris b. Ka'b b. Mâlik b. Kuhâfe'dir.¹⁰ Esmâ daha öncesinde Ca'fer b. Ebî Tâlib ile evliydi. Ca'fer Mute savaşında (8/629) şehit olunca Esmâ dul kaldı.¹¹ Diğer taraftan Hz. Âişe ve Abdurrahman'ın anneleri, Hz. Ebû Bekir'in eşi Ümmü Ruman bt. Âmir de ölünce Hz. Ebû Bekir Esmâ bt. Umeys ile evlendi. İşte Muhammed b. Ebî Bekir

→

Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Dâru'l-Fikr, 1407/1986), 4/253.

³ Muhammed b. İsmail Ebû Abdillâh el-Buhârî, *Târîhu'l-kebîr*, ed. Muhammed Abdulmuîd Han (Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, ts.), 1/124; Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes el-Asbahî İmam Mâlik, *el-Muvatta'*, thk. Muhammed Mustafa el-Azamî (Abu Dabi: Müessesetü Zayid b. Sultân Âli Nihyân li'l-Amâlî'l-Hayriyyeti ve'l-İnsâniyye, 1425/2004), 3/464.

⁴ Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzurî, *Ensâbu'l-eşraf*, thk. Suheyl Zekkâr - Riyâd ez-Ziriklî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1417/1996), 1/369.

⁵ Burada Hz. Peygamber'in Hz. Ebû Bekir'i "Atîk" diye isimlendirdiği de geçmektedir. Hz. Ebû Bekir'in neden Atîk diye isimlendirildiğine dair başka rivayetler de olup mükerrer olacağı gerekçesiyle burada değinilmemiştir. Bk. Belâzurî, *Ensâbu'l-eşraf*, 10/51.

⁶ Nidâl Abbâs Duykât, *Muhammed b. Ebî Bekir es-Siddik hayâtuhû ve ahvâluhû zamane'l-fitneti* (b.y.: y.y., 1433/2012), 8.

⁷ Belâzurî, *Ensâbu'l-eşraf*, 1/538.

⁸ Ebû Zekerriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ' ve'l-lugât*, nşr. Şeriketü'l-Ulemâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 1/85.

⁹ Ebû Ca'fer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid et-Taberî, *Târîhu't-Taberî: Târîhu'r-rusul ve'l-müluk*, thk. Arîb b. Sa'd el-Kurtubî (Beyrut: Dâru't-Tûrâs, 1387), 4/491.

¹⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kubrâ*, thk. Ziyâd Muhammed Muhammed Abdulkâdir Atâ (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1410), 3/126.

¹¹ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *el-Maârif* (Kahire: el-Heyetü'l-Misriyyetü'l-Ammetü lilküttâb, 1992), 205.

bu evlilikten dünyaya geldi.¹²

Esmâ bt. Umeys hem Habeşistan'a hem de Medine'ye hicret eden sahâbedendir. Bu hicretleri Eşi Ca'fer b. Ebî Talib ile gerçekleştirmiştir.¹³ Esmâ aynı zamanda Hz. Peygamber'in baldızıdır, yani Hz. Peygamber'in eşi Meymûne bt. Hâris'in kız kardeşidir. Hz. Ebû Bekir'in Esmâ'dan olma Muhammed'in anne bir başka kardeşi olan bir çocuğu bulunmamaktadır.

Esmâ bt. Umeys, Hz. Ebû Bekir vefat ettikten sonra iddet müddeti dolunca Hz. Ali ile evlenmiş¹⁴ ve bu evlilikten Yahyâ ve Avn adında iki çocuk dünyaya gelmiştir.¹⁵ İbn Sa'd önceki rivayette Avn'ın Hz. Ali'den olduğunu söylerken bir başka rivayette Avn, Abdullah ve Muhammed adındaki çocukların Esmâ'nın Ca'fer b. Ebî Tâlib'den olma çocukları olduğunu ve Habeşistan'da dünyaya geldiklerini kaydetmektedir.¹⁶ Buna göre Esmâ'nın Hz. Ali'den sadece Yahyâ isminde bir oğlu olmuştur. Şu durumda Hz. Ali'nin, Muhammed b. Ebî Bekir'in üvey babası konumunda olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Hz. Ebû Bekir vefat ettiğinde Muhammed yaklaşık üç yaşındadır ve onun bakımını Hz. Ali üstlenmiştir, Muhammed b. Ebî Bekir, Hz. Ali'nin evinde büyümüştür.

1.3. Eş ve Çocukları

Muhammed b. Ebî Bekir'in Kâsım adında kaynaklarda çokça zikredilen bir oğlu vardı.¹⁷ Kâsım'ın künyesi Ebû Muhammed'di ve annesi Sevde adında bir ümmüveleddi.¹⁸ Kâsım sika bir hadis râvisiydi, fakihti ve konuşmalarında hadisleri çok sık kullanırdı ve dini konularda görüşüne başvurulun âlim bir kişiydi. Kâsım 108/726-727 yılında yetmiş veya yetmiş iki yaşlarında vefat etti.¹⁹ İbn Sa'd, Muhammed b. Ebî Bekir'in Abdullah adında bir oğlu daha olduğunu zikretmekte ve onun da annesinin Sevde olduğunu söylemektedir. Abdullah b. Muhammed, Yezîd'in (ö. 64/683) adamı Müslim b. Ukbe'nin "Harre Savaşı" olarak bilinen Medine saldırısında 63/683 senesinde öldürüldü.²⁰ Kaynaklar Muhammed b. Ebî Bekîr'in iki tane kızından bahsetmektedir ve bunlardan birincisi Kureybe'dir.²¹

¹² Belâzurî, *Ensâbu'l-eşrâf*, 1/447.

¹³ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 11/494; Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh* (b.y.: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyyeti, ts.), 5/99; Ebû'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf İbn Tagrîberdî, *en-Nücümü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kahire* (Mısır: Vizâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâdu'l-Kavmiyye, Dâru'l-Kütüb, ts.), 1/117.

¹⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7/318.

¹⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 3/14; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7/318.

¹⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 4/25.

¹⁷ Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ - mutemmimu't-tâbi'în*, thk. Ziyâd Muhammed Mansûr (Medine: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1408/1987), 213.

¹⁸ Efendisinden çocuk dünyaya getiren cariyelere ümmüveled denilmektedir.

¹⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 5/142-148.

²⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 5/194.

²¹ Ebû Bekir Muhammed b. 'Abdilgani b. Ebî Bekir b. Şucâ' Ma'înuddîn b. Nukta el-Bağdâdî İbn Nukta, *'İkmâlu'l-'İkmâl - İbn Nukta*, thk. 'Abdulqayyûm 'Abdu Rabbinnebî (Mekke: Câmî'atu Ummi'l-Kurâ,

Kureybe hakkında mevlâları haricinde bilgi bulunmamaktadır. Muhammed b. Ebî Bekir'in bir de Ümmü Külsûm adında bir kızı vardı. İbn Hacer'de hadis râvileri arasında verilmekte ve Külsûm el-Leysiyye diye zikredilmektedir.²² Muhammed b. Ebî Bekir'in kaynaklarda başka bir çocuğu zikredilmemektedir.

Muhammed b. Ebî Bekir'in, Kâsım ve Abdullah'ın anneleri olan Sevde hariçinde bir de Âtike bt. Zeyd b. Amr b. Nüfeyl ile evlendiği anlaşılmaktadır. Âtike, Zübeyr b. Avvâm'ın (ö. 36/656) eşidir ve o şehit edildikten sonra İbn Ebî Bekir ile evlenmiştir. Ancak Âtike'nin yaşının ilerlemiş olması sebebiyle bu evlilikten bir çocuğun olmadığı söylenmektedir. Muhammed b. Ebî Bekir ile Mısır'a gelen Âtike, onun Mısır'da öldürülmesinden bir süre sonra kendisi de burada vefat etmiştir.²³

2. Hz. Osman Dönemindeki Konumu ve İsyanlardaki Tutumu

Muhammed b. Ebî Bekir, özellikle karıştığı olaylar ve babası Hz. Ebû Bekir'in konumu sebebiyle İslâm tarihinin ilk yıllarından itibaren dikkat çeken isim olmuştur.²⁴ Ancak yaşının el vermemiş olması hasebiyle önemli olaylarda yer almamıştır. Onun bu durumunun Hz. Osman'ın ilk yıllarında da geçerli olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Hz. Osman'ın şehit edilmesine yakın olaylarda onun adı sık sık zikredilmektedir. Öncesinde ise adı fazla anılmamaktadır. Muhtemeldir ki öncesinde gençlik çağında olması hasebiyle Muhammed b. Ebî Bekir arka planda kalmıştır. Muhammed b. Ebî Bekir'in adı, Hz. Osman'dan izin alarak Mısır'a gitmesiyle ve burada hâlâ aleyhinde konuşmalarıyla gündeme gelmektedir. Mısır'a giden Muhammed b. Ebî Bekir, burada yine Hz. Osman'ın izni ile bulunan Muhammed b. Ebî Huzeyfe²⁵ ile hareket etmeye ve tıpkı İbn Ebî Huzeyfe gibi Hz. Osman'ı tenkit etmeye ve onu kötülemeye başlamıştır. Kaynaklara göre Muhammed b. Ebî Bekir ve Muhammed b. Huzeyfe'nin ilk defa 31/652²⁶ yılında meydana gelen Zâtüssavârî gazvesi esnasında Hz. Osman'ın aleyhine konuşmaya başladıkları anlaşılmaktadır. Savaş Hz. Osman tarafından Mısır valisi tayin edilen Abdullah b. Sad b. Ebî Serh ile Bizans

→

1410/1989), 4/621.

²² Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-tehzîb* (Hindistan: Matbaatü Dâiretü'l-Me'arifin-Nizâmîyye, 1326), 12/478.

²³ Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî el-Bağdâdî, *Kitâbü'l-Muhabber*, thk. İlze Lihten Şetir (Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, ts.), 437; Şemseddin Ebu'l-Muzaffer Yûsuf b. Kızıoğlu b. Abdillâh Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zamân fi tevârîhi'l-a'yân* (Dimeşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyyeti, 1434/2013), 6/401-402.

²⁴ Muhammed b. Ebî Bekir'in siyasi faaliyetleri hakkında bir yüksek lisans tezi bulunmaktadır. Bununla beraber katl olayının bu çalışmada ele alındığı şekliyle rivayetlerin sened ve metin tahlili yönüyle derinlemesine incelenmediği görülmektedir. Bk. Muhammed Şerif Evcim, *Muhammed b. Ebu Bekir'in hayatı ve siyasi faaliyetleri* (Bolu: Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2022).

²⁵ Babası Yemâme'de yapılan Akrâba Savaşı'nda şehit olan sahâbî Ebû Huzeyfe b. Utbe b. Ebî Rebî'dir. Bundan sonra Muhammed b. Ebî Huzeyfe'nin bakımını Hz. Osman üstlenmiştir.

²⁶ Bu gazvenin 34/655 veya 35/656 yılında meydana geldiğine dair rivayetler de vardır. Bk. Ebü'l-Hasan İzzeddîn Ali b. Muhammed b. Abdülkerîm İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmûrî (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabîyye, 1417/1997), 2/488; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7/157.

arasında olmuştur. Muhammed b. Ebî Bekir ile Muhammed b. Huzeyfe de bu savaşa katılmışlardır. Hz. Osman'ın daha önce İslâm'da olmayan uygulamalar getirdiğini, seleflerinin uygulamalarına muhalefet ettiğini, kanının mubah olduğunu dillendirmişlerdir. Buna gerekçe olarak irtidat eden, Kur'an'ın tekfir ettiği ve Hz. Peygamber'in kanını mubah saydığı Abdullah b. Sad b. Ebî Serh'i göreve getirdiğini, Hz. Peygamber'in sürgün ettiği bazı kimseleri geri getirdiğini ve onlara görevler verdiğini göstermişlerdir. Ayrıca Hz. Peygamber'in ashabını görevden aldığını ve sürgüne gönderdiğini, Saîd b. el-As ve Abdullah b. Âmir gibilerini de vali yapmasını dillendirerek uygulamalarını tenkit etmişlerdir.²⁷ Muhammed b. Ebî Huzeyfe de bu sefer esnasında Abdullah b. Sad'ın kıldırıldığı namazlarda tekbirler getirerek ona muhalefet etmiştir.²⁸ Bunlar üzerine Abdullah b. Sad, onları savaştan uzak tutmuş ve kimsenin olmadığı bir gemiye bindirmiştir. Muhammed b. Ebî Bekir ve İbn Ebî Huzeyfe o savaşta nerdeyse hiç mücadele etmemiş, kendilerine sebebi sorulduğunda Abdullah b. Sad'ın valiliğini tasvip etmediklerini beyan etmişlerdir.

Muhammed b. Ebî Bekir ve İbn Ebî Huzeyfe'yi kontrol altına almak isteyen Mısır Valisi Abdullah b. Sad b. Ebî Serh, bu ikisinin Mısır'da halkın arasına tefrika soktuğunu Hz. Osman'a haber etmiştir. Ebû Huzeyfe b. Utbe b. Ebî Rebî'a Yemâme'de şehit edildikten sonra oğlu Muhammed'in bakımını Hz. Osman üstlenmişti. Muhammed b. Ebî Huzeyfe'yi çocuklarından ayırt etmeyen Hz. Osman, onun Mısır'da aleyhine faaliyet sürdürdüğünden haberdar olunca bu durum ağırlığına gitmiştir. Hz. Osman, Abdullah b. Sad'ın ikazlarına rağmen Muhammed b. Ebî Bekir'i babası ve kardeşi Hz. Âişe sebebiyle; Muhammed b. Ebî Huzeyfe'yi de oğlu gibi görmesi sebebiyle bu iki ismin yaptıklarını görmezden gelmiştir. Hz. Osman'ın, hatalarını düzeltmesi ve kendisine çeki düzen vermesi için İbn Ebî Huzeyfe'ye gönderdiği hediyeler ise onun tarafından Mısır halkına karşı Hz. Osman'ın aleyhine kullanılmıştır.²⁹ Hz. Osman'ın Muhammed b. Ebî Huzeyfe'ye yaptığı bütün nasihatler de onları tutumundan vazgeçirmeye yetmemiş ve Muhammed b. Ebî Huzeyfe ile Muhammed b. Ebî Bekir Mısır halkını Hz. Osman'ın aleyhinde yönlendirmiştir. Öyle ki kaynaklar farklı şehirlerden gelen isyancılar arasından en şiddetlilerinin Mısır'dan gelenler olduğunu söylemektedir.³⁰ Burada dikkate şayan husus ise Mısır'dan gelenler arasında Muhammed b. Ebî Bekir'in de olmasıdır. Bu süreçte Mısır'da kalan Muhammed b. Ebî Huzeyfe ise Mısır Valisi Abdullah b. Sad b. Ebî Serh'i

²⁷ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4/292; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2/536; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7/157-158.

²⁸ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4/291.

²⁹ Ebû Zeyd Velîyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldû'n = Kitâbü'l-İber ve dîvânü'l-mübtade' ve'l-haber fî eyyâmi'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men âsârahüm min zevî's-sultânî'l-ekber*, thk. Halîl Şehâde (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1408/1988), 2/622.

³⁰ Belâzurî, *Ensâbu'l-eşrâf*, 2/387-388.

Mısır'dan çıkarmış ve buranın yönetimini üstlenmiştir. Ancak Hz. Osman'ın şehit edilmesi ve Hz. Ali'ye biat edilmesiyle Kays b. Sa'd b. Ubâde Mısır valisi olmuştur.

2.1. Muhammed b. Ebî Bekir'in İsyancılarla Beraber Medine'ye Hareketi

İsyancıların Mısır, Kûfe ve Basra şehirlerinden³¹ gelerek Hz. Osman'ı muhasara altına almaları bağlamında isyancıları harekete geçiren sebeplerin neler olduğu konusunda farklı rivayetler zikredilmektedir.³² Diğer taraftan makalede ele aldığımız isim bağlamında ise Hz. Osman'ın Muhammed b. Ebî Bekir'e had cezası uyguladığı, Hz. Osman'a kinlenen Muhammed b. Ebî Bekir'in bu yüzden ona karşı olan isyan hareketlerine katıldığı iddia edilmektedir.³³ Ancak çalışmada ele alınan klasik kaynaklarda sadece İbn Teymiyye'nin eserinde karşı çıkılarak bu rivayet zikredilmektedir.³⁴ Günden güne hız kazanan, Hz. Osman aleyhine yürütülen propagandadan haberdar olan Medine'deki bazı Müslümanlar Hz. Osman'ı gelişmelerden haberdar edince onun müfettiş görevlendirmesi ve vali görüşmeleri adeta muhtemel isyanları körüklemiş, ayak sesleri duymazlıktan gelinmiştir. Teklif ve önerilerde Hz. Osman tarafından reddedilmiştir.³⁵ Valiler toplantısından sonra isyancılar anlaşarak Medine'ye hareket etmişlerdir. Mısır'daki isyancıları harekete geçiren ve onları Hz. Osman aleyhine kışkırtanlar arasında dikkat çeken isimler Muhammed b. Ebî Bekir ve Muhammed b. Ebî Huzeyfe'dir. Geç dönem eserlerinden İbn Kesîr'de bu iki isim isyancıların bel kemiği ve elebaşları olarak zikredilmektedir.³⁶ İbn Huzeyfe Mısır'da kalırken Muhammed b. Ebî Bekir'in Medine'ye geldiği³⁷ ifade edilmişti. Muhammed b. Ebî Bekir'in arasında bulunduğu bu grup Hz. Osman'ın talebi ve Hz. Ali'nin onlarla yaptığı görüşmeler neticesinde geri dönmüşlerdir.³⁸

İsyancılar geri döndükten sonra Hz. Osman'ın tutumunda değişiklik olmadığı haberini alınca üç şehir halkı mektuplaşarak Şevval 35/656 Nisan ayında harekete geçmiştir. Bunlar arasında en kalabalık grup Mısırlılardı. Asiler, Hz. Osman ile görüştüler, Mısır valisi Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'i görevden almalarını ve Mu-

³¹ İmadüddîn el-Melikü'l-Müeyyed İsmail b. Ali Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasâr fî ahbâri'l-beşer (Târîhu Ebi'l-Fidâ)* (Mısır: el-Matbaatü'l-Hüseyniyyetü'l-Mısıriyyetü, ts.), 1/169.

³² Seyf b. Ömer, *el-Fitnetü ve vak'atü'l-Cemel* (Darun-Nefais, 1993), 58; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4/340-341; Ebû Ali Ahmed b. Muhammed İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve te'âkibü'l-himem*, thk. Ebu'l-Kâsım İmâmî (Tahran: Seruş, 2000), 1/435-436.

³³ Duykât, *Muhammed b. Ebî Bekir*, 21.

³⁴ Ebü'l-'Abbâs Takiyyüddîn Ahmed b. 'Abdilhalîm b. Mecdiddîn 'Abdisselâm el-Harrânî İbn Teymiyye, *Minhâcu's-Sunneti'n-Nebeviyye fî nakdi kelâmi's-Şî'a el-Kaderiyye*, thk. Muhammed Reşâd Sâlim (b.y.: y.y., 1406/1986), 4/376.

³⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh*, 2/526-527.

³⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 1/170.

³⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh*, 2/531.

³⁸ Bu sırada kaynaklar, uzun uzadıya Hz. Ali'nin, Mervân'ın yönlendirmesi ve kendi uygulamaları konusunda Hz. Osman'a nasihatlerde bulunduğundan bahsetmektedir. Bk. Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4/353, 357, 360; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7/170.

hammed b. Ebî Bekir'i onun yerine atamalarını istediler, Hz. Osman da bunu kabul etti.³⁹ *el-İmâme ve's-siyâse*'de bu konuda Hz. Osman'ın bir de ahitname yazdığı kaydedilmektedir.⁴⁰ Asiler neticede ikna olup memleketlerine döneceklerini söyleyip yola çıktıktan sonra aniden Medine'ye saldırdılar. Bunların neden geri döndükleri konusunda bir ulakta mektup gördüklerini ve mektupta Hz. Osman'ın onların öldürülmesini istediği anlatılmaktadır.⁴¹ Öldürülmesi istenilenler arasında Muhammed b. Ebî Bekir de vardır.⁴² Bu noktada bazı rivayetlerde kölenin takip edilmesini isteyen ve onu sorguya çeken kişinin Muhammed b. Ebî Bekir olduğu söylenmektedir. Buna göre Muhammed b. Ebî Bekir mektubun içeriği ve kendileri hakkındaki hükme vakıf olduktan sonra yanındakilerin mührüyle mektubu mühürleyip onlardan birine vermiştir. Sonrasında Medine'ye doğru hareket etmişler, oraya ulaştıklarında Talhâ b. Ubeydullah, Zübeyr b. Avvâm, Hz. Ali ve Sa'd b. Ebî Vakkas gibi Hz. Peygamber'in ashabını bir araya toplamışlardır. Onların huzurunda mektubu yeniden açıp, kölenin durumunu anlatıp mektubu okumuşlardır.⁴³ Bunun üzerine Medine halkından Hz. Osman'a karşı öfkelenmeyen kimsenin kalmadığı söylenmektedir.⁴⁴ Hz. Osman'ın mektubu kendisinin yazmadığı yönündeki beyanlarına kani olmayan muhalifler,⁴⁵ 35/656'da Hz. Osman'ı kuşatma altına aldılar. İşte bu aşamada Muhammed b. Ebî Bekir'in de birkaç kabileyi Hz. Osman aleyhine kışkırtmaya devam ettiği kaydedilmektedir.⁴⁶ Bu arada asiler argümanlarla Hz. Osman aleyhine halkı tahrik ediyorlardı. Kısa bir süre sonra Hz. Osman'a sözlü ve fiili şiddete başvurdular. Mısırlılar bu süreçte sadece Muhammed b. Ebî Bekir, Muhammed b. Ca'fer ve Ammâr b. Yasîr'den yardım umuyordu.⁴⁷ Taberî, bunlar arasında Muhammed b.

³⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7/175.

⁴⁰ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, thk. Ali Şîrî (Beyrût: Dâru'l-Ezvâ', 1410/1990), 55.

⁴¹ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 196.

⁴² Asiler, yolda gördükleri ulağın (ki bu Hz. Osman'ın kölelerinden biri olan Ebû A'ver es-Sülemî idi ve zekat develerinden biri ile gidiyordu) hal ve hareketlerinden şüphelenmişler, yakalayıp üstünü aradıklarında yanındaki torbada Hz. Osman'ın dili ile yazılmış bir mektup bulmuşlardı. Mektupta asilerin bazılarının öldürülmesi, bazısının asılması, kimisinin de çaprazlama el ve ayaklarının kesilmesi isteniyordu. Mektubun altında Hz. Osman'ın yazışmalarda kullanmış olduğu mühür vardı. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2/537; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7/174-175.

⁴³ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 56.

⁴⁴ Ebû'l-Fazl Celalüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, thk. Hamdî ed-Demirdâş (y.y.: Mektebetü Nezzâr Mustafa el-Bâz, 1425/2004), 125.

⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2/537.

⁴⁶ Mektuptaki el yazısından mektubu Mervân'ın yazma ihtimalinin olacağını anlayan asiler Hz. Osman'dan Mervân'ı kendilerine vermesini istemişlerdi. Onu öldürmelerinden korkması sebebiyle Hz. Osman onların bu isteğini reddetmişti. Onlara göre mektubu Hz. Osman'ın yazmasının suç olduğu gibi ondan habersiz mühürünü kullanarak ve yine onun adına Mervân'ın yazması da acziyet göstergesiydi. Bütün bunlarda her hâlükârda Hz. Osman haksızdı ve azli gerekiyordu. Bk. Suyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, 125.

⁴⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7/175-176.

Ca'fer ismi yerine Muhammed b. Ebî Huzeyfe ismini zikretmektedir.⁴⁸ Rivayetlere göre asilerin istekleri sürekli artmaktaydı. Ancak onların bütün bu istekleri Hz. Osman tarafından reddediliyordu.⁴⁹ Taberî'nin aktardığı bir rivayete göre Hz. Osman, Mervân'ı görevden almayı kabul ettikten sonra Hz. Ali onun yanından ayrılınca Mervân, Hz. Osman'ı kararından caydırmıştı. Bu esnada Muhammed b. Ebî Bekir, Ammâr b. Yâsir ile beraber Mescid-i Nebî'de bulunan Hz. Ali'nin yanındaydı. Kendilerine Hz. Osman'ın Mervân'ı görevinde bıraktığı haberi gelince Muhammed b. Ebî Bekir ve Ammâr, Hz. Ali'ye: "Mervân insanlara yapacağını yaptı" demişlerdi. Kuşatma başlamadan önceki görüşmelerde Muhammed b. Ebî Bekir'in en azından bazı zamanlarda Hz. Ali'nin yanında olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁰

2.2. Hz. Osman'ın Muhasaraya Alınması ve Muhammed b. Ebî Bekir'in Durumu

Asiler, Hz. Osman'ı bir Cuma hutbesinden sonra taşlamışlar, Hz. Osman minberden düşüp bayılmış ve ashab tarafından evinde götürülmüştü. Hatta bu kargaşa esnasında onu öldürmeye cesaret edenlerin olduğu söylenmektedir. Bu olaydan sonra evine kapanan Hz. Osman, kendi evinde kuşatma altına alındı. Kuşatma, zilkade ayının sonunda başlayıp Zilhicce ayının on sekizine kadar sürdü.⁵¹ Muhasaranın bir ay,⁵² bir aydan fazla,⁵³ yirmi günden fazla, kırk gün⁵⁴ kırk kûsür gün, kırk dokuz gün,⁵⁵ iki ay yirmi gün olduğu da söylenmektedir.⁵⁶ Hz. Osman'ın ablukaya alınmasından sonra geçen bu süreçte Muhammed b. Ebî Bekir'in Benî Teym ve diğer kabileleri Hz. Osman'ın aleyhine kışkırtmaya devam ettiği görülmektedir.⁵⁷ Abdullah b. Ayyâş b. Ebî b. Rebîa kuşatmanın son günlerinde Hz. Osman'ı ziyarete gitmiş sonrasında çıkmak isteyince isyancılar kendisine izin vermemiştir. Burada dikkat edilmesi gereken mesele ise Muhammed b. Ebî Bekir'in emri ile onun çıkmasına izin verilmesidir.⁵⁸ Bu süreçte Muhammed b. Ebî Bekir'in isyancılar üzerinde söz sahibi olduğu muhtemeldir. Taberî'de Vâkıdî tarikiyle gelen bu rivayetin muallel olduğu söylenebilir. Ancak Gabbân bu rivayet için "Vâkıdî ha-

⁴⁸ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4/353.

⁴⁹ Cezalandırmak için Mervân b. Hakem'in kendilerine teslim edilmesi, valilerin tamamının alınıp yerine kendi istedikleri valilerin atanması, dövdüğü, sopalattığı, hapse attırdığı kişilerin halifeye kısas yapmalarına imkân tanınması, halifelikten çekilmesi şeklinde içinden çıkılmaz hal almaktaydı. Bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7/180.

⁵⁰ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4/363.

⁵¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7/181.

⁵² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2/531.

⁵³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7/177.

⁵⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2/531; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7/177.

⁵⁵ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4/378.

⁵⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7/190.

⁵⁷ Suyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, 125.

⁵⁸ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4/378-379; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2/541.

riç bu rivayeti kusurlu kılacak hiçbir illet bulunmamaktadır” yorumunu yapmaktadır.⁵⁹ Bu rivayette bile Muhammed b. Ebî Bekir’in adının geçmesi onun kuşatmanın hemen her aşamasında yer aldığı ihtimalini akla getirmektedir. Onun emrinin anında yerine getirilmesi ise kuşatmanın liderlerinden olduğunu göstermektedir. Kuşatma esnasında Hz. Osman’ın katledilmesinden kısa bir süre önce Hz. Âişe hacca gitmek üzere yola çıkmış ve kardeşi Muhammed b. Ebî Bekir’in de kendisiyle birlikte gitmesini istemiş fakat o Hz. Âişe’yi dinlememiştir. Bunun üzerine de Hz. Âişe: “Vallahi eğer gücüm yetseydi onların yapmak istediklerine muhakkak mani olurum” demiştir. Bu esnada Muhammed b. Ebî Bekir ablasının sözünü dinlemediği için olaylara şahit olan kâtip Hanzale tarafından eleştirilmiştir. O, Muhammed b. Ebî Bekir’e olan tepkisini “Müminlerin annesi kendisiyle birlikte hacca gitmeni istiyor da sen ona uymuyorsun ve Allah’ın helal kılmadığı bir konuda bu Arapların kurtlarına uyuyorsun öyle mi?” diyerek göstermiştir. Muhammed ise “Ey Temîmlî annenin oğlu! Sana ne, ne karışyorsun! deyince Hanzale adeta olacakları önceden tahmin edercesine “Vallahi eğer bu işler mücadeleye dönerse Benî Abdimenâf mutlaka sana galip gelecektir.” diyerek onu son kez uyarılmış ve sonrasında çekip Kûfe’ye gitmiştir.⁶⁰

Hız. Osman katledileceği gün saldırıya uğradığında yanından çıkan en son kişinin bir rivayette Hız. Hasan⁶¹ bir rivayette son durumlarını anlatması sebebiyle Abdullah b. Zübeyr⁶² olduğu söylenmektedir. Taberî, Abdullah b. Zübeyr’in Mervân ile beraber iken Muhammed b. Ebî Bekir’in yanlarına girip onları tehdit etmesiyle kaçtıklarını zikretmektedir.⁶³ Hız. Osman öldürüleceği gün oruçluydu ve Kur’an okuyordu. Hız. Osman’ın yanına ilk Muhammed b. Ebî Bekir girmişti ve yanında on üç kişi vardı. Hız. Osman’ın sakalını tutup çekiştirdiği, bu esnada Hız. Osman’ın azı dişlerinin birbirine çarpıp ses çıkardığı rivayet edilmektedir. Muhammed b. Ebî Bekir: “Haydi Muâviye, Abdullah b. Âmir, askeri birliklerin gelsin de seni kurtarsın” demiş, Hız. Osman ise ona “Ey kardeşimin oğlu sakalımı bırak” demişti. Bu kısımda bazı rivayetlerde “Hız. Osman’ı Muhammed b. Ebî Bekir öldürmedi ama orada duran bir adama gözüyle işaret etti, adam elindeki hançerle Hız. Osman’ın başını yaraladı. Sonra orada bulunanlar hep birlikte Hız. Osman’a vurmaya başladılar ve onu

⁵⁹ Muhammed b. Abdillâh b. Abdilkâdir Gabbân, *Fitnetü makteli Osman b. Affân* (Medine: İmâdetü’l-Bahsi’l-İlmiyyi, 1424/2003), 2/793.

⁶⁰ Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, 4/386; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târîh*, 2/540.

⁶¹ İbn Keşîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, 7/81-182; İbn Kuteybe Hız. Hasan’a da kuşatma esnasında bir okun isabet ettiğini ve onu kan revan içerisinde bıraktığını bu yüzden Muhammed b. Ebî Bekir’in Hâşimîlerin Hız. Hasan’dan dolayı öfkeleneceklerine dair endişe taşıdığını aktarmaktadır. Bk. İbn Kuteybe, *el-İmâme ve’s-siyâse*, 62.

⁶² İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târîh*, 2/543.

⁶³ Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, 4/393.

öldürdüler” denilmektedir.⁶⁴ Bu rivayet Taberî’de Hz. Ömer’in azat ettiği kölelerden Vessâb tarikiyle gelmektedir. Vessâb’tan naklen aktaran râvi, Vessâb’ın boğazında muhasara esnasında maruz kaldığı iki bıçak izinin olduğunu belirtmektedir.⁶⁵ İbn Kesîr’de bu olayla ilgili Seyf b. Ömer kanalıyla gelen rivayette, Muhammed b. Ebî Bekir’in Hz. Osman’ın sakalını tuttukten sonra elindeki kamayı Hz. Osman’ın boğazına dürttüğü bunun üzerine Hz. Osman’ın “Yavaş ol ey kardeşimin oğlu, babanın tutmadığı bir sakalı tutun” dediği şeklinde bir rivayet daha zikredilmektedir. Bu rivayette Muhammed b. Ebî Bekir utanarak dönüp gitmiş, kapıda karşılaştığı asileri engelleyip dönüp gitmelerini istemiş ancak onlar Muhammed b. Ebî Bekir’i dinlemeyip içeri girmiş ve Hz. Osman’ı öldürmüşlerdir.⁶⁶ İbn Kuteybe ise Neyâr b. İyâz el-Eslemî’nin onun yüzüne vurup kanını mushafın üzerine dökükten sonra Muhammed b. Ebî Bekir’in Hz. Osman’ın sakalını tuttuğunu bunun üzerine Hz. Osman’ın “Sakalımı bırak” dediğini kaydetmektedir. Ancak Hz. Osman’ın bu sözünden sonra neler olduğunu aktarmamakta rivayet “onun katledilmesi h. 35’te zilhicce/Mayıs-Haziran 656 ayındaydı” diye tamamlanmaktadır.⁶⁷

İbn Asâkir’de geçen bir rivayete göre Ensar ve Muhâcir, Hz. Osman’ın evinden ayrılıp gittiklerinde ve yanında aile efradından başkası kalmadığında asiler duvarlara tırmanmış, evini ateşe verip içeri girmiştir. Bunlar arasında sahâbîden ve sahâbe çocuklarından sadece Muhammed b. Ebî Bekir bulunuyordu. Asilerden bir kısmı, Muhammed’den önce içeri girip Hz. Osman’ı vurup bayıltmışlardı. Kadınlar çığlık atınca asiler korkup dışarı çıkmışlar, bu defa da Muhammed b. Ebî Bekir onun öldürüldüğünü zannederek içeri girmişti. Onun ayıldığını görünce oradakilere “Sizi na’selin etrafında görmeyeceğim” dedi. Hz. Osman’ın sakalından tutup onu evden kapıya doğru çekti, bu esnada aralarında şu konuşma geçti: Muhammed b. Ebî Bekir: “Allah’ın kitabını değiştirdin ey na’sel”, Hz. Osman cevaben: “Ben na’sel değilim. Aksine ben, Mü’minlerin emîriyim.”, Bunun üzerine Muhammed b. Ebî Bekir: “Kıyamet gününde eğer: ‘Ey Rabbimiz! Biz yöneticilerimize ve büyüklerimize itaat etmiştik, fakat onlar bizi yoldan saptırdılar’ dersek bu sözümüz kabul edilmeyecektir”. Bunu dediği sırada onu odanın içinden kapıya doğru sakalından çekiyordu. Hz. Osman da ona şöyle dedi: “Ey kardeşimin oğlu, senin baban benim sakalımı böyle tutmazdı.”⁶⁸ İbn Kuteybe, lafzen benzer bir rivayette Muhammed b. Ebî Bekir’in Hz. Osman’ın göğsüne oturduktan sonra sakalını tuttuğunu ve az önce zikri geçen benzer konuşmadan sonra Muhammed b. Ebî Bekir’in Hz. Osman’ı bırakıp

⁶⁴ Ebû ‘Amr Halife b. Hayyât el-‘Ufurî Halife b. Hayyât, *Tabakâtu Halife b. Hayyât*, thk. Suheyl Zekkâr (b.y.: y.y., 1414/1993), 174; Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, 4/372.

⁶⁵ Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, 4/371.

⁶⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, 7/184.

⁶⁷ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 196.

⁶⁸ Ebû’l-Kâsım Sikatüddîn Ali b. Hasan b. Hibetullâh İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, thk. Amr b. Garâme el-Amrî (Dımaşk: Dâru’l-Fikr, 1415/1995), 39/403.

çıkıldığını ve onun katledildiği esnada da Muhammed b. Ebî Bekir'in ortalıkta görünmediğini, eşlerinin cıgıllıklar atması üzerine içeriye girdiğini kaydetmektedir. İbn Kuteybe, bu rivayete Abdullah b. Müslim'den râvilerin dediğine göre diye senet vermektedir.⁶⁹ Mes'ûdî'de bu olayla ilgili senetsiz geçen rivayet de İbn Kuteybe'ninkine benzemektedir. Buna göre Muhammed b. Ebî Bekir konuşmadan sonra evin başka odasına geçmiş, içeriye giren ve isimleri zikredilmeyen iki adam Hz. Osman'ı öldürmüştü.⁷⁰ İbn Asâkir'de Abdurrahmân b. Abdulazîz'in, Abdurrahmân b. Muhammed b. Abd'dan aktardığı bir başka rivayette Muhammed b. Ebî Bekir, Hz. Osman'ın sakalını tuttuktan sonra "Muâviye ve falan falan kişiler sana yardım edecekler mi demiş Hz. Osman da "Ey kardeşimin oğlu sakalımı bırak baban bile bu sakalı böyle tutmadı" deyince Muhammed b. Ebî Bekir: "Sakalını tuttuğumdan daha beterini yapmak istiyorum sana" demiştir. Hz. Osman ise "Sana karşı Allah'tan zafer ve yardım istiyorum" demiştir. Hz. Osman'ın bu sözünden sonra Muhammed b. Ebî Bekir, elindeki temreni Hz. Osman'ın alınına vurmuştur. Sonrasında Kinâne b. Bişr elindeki temreni Hz. Osman'ın kulağının köküne batırınca temren boğazına kadar gitmiştir. Sonra kılıcını kaldırıp Hz. Osman'ı öldürmüştür.⁷¹ Aynı yerde yine Abdurrahmân b. Abdulazîz'den gelen bir sonraki rivayette alınına ilk darbeyi indirenin Kinâne b. Bişr olduğu geçmektedir. Kinâne'nin demir çubukla vurduğu darbeden sonra Sevdân b. Hamrân'ın öldürücü darbeyi indirdiği geçmektedir. Bunlardan sonra da Amr b. el-Humk, Hz. Osman'ın göğsüne oturup dokuz defa kılıcını batırmıştır.⁷² Sûdan b. Ramân el-Murâdî tarikiyle gelen rivayette ise Hz. Osman'ın katili Esved b. Himrân'dır. Esved, Hz. Osman'a bir mızrak fırlatmış ve elindeki kılıcı Hz. Osman'ın göğsüne vurmuş, sonra karnına batırarak onu öldürmüştür.⁷³

İbn Kesîr'de geçen bir rivayette Muhammed b. Ebî Bekir'in Hz. Osman'ın yanına girdiği zaman okun temrenini kulağının dibinden boğazına kadar soktuğu zikredilmektedir. Aynı yerde İbn Kesîr, sağlam olmaması sebebiyle bu rivayetin doğru olmadığını ve katli bir başkasının yaptığını belirtmekte, Muhammed b. Ebî Bekir'in, Hz. Osman'ın konuşmalarından utanıp dışarı çıktığını kaydetmektedir.⁷⁴ Bu ikinci rivayet ufak farklılıklarla Seyf b. Ömer'in *el-Fitnetü ve vak'atü'l-Cemel* adlı eserinde de geçmektedir. Buna göre Muhammed b. Ebî Bekir, dışarı çıkınca Kuteyra, Sevdân b. Hamrân ve el-Gâfikî b. Harb içeri girip Hz. Osman'ı katletmişlerdir.⁷⁵

⁶⁹ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 62.

⁷⁰ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zehab*, 2/270.

⁷¹ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 39/409; Bu rivayet bazı muasır kaynaklarda râvi zikredilmeden geçmektedir. Bk. Mehmet Azimli, *Dört Halifeyi Farklı Okumak-3 Hz. Osman* (Ankara Okulu Yayınları, 2013), 169.

⁷² İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 39/409.

⁷³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7/185.

⁷⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7/185.

⁷⁵ Seyf b. Ömer, *el-Fitnetü ve vak'atü'l-Cemel*, 72.

Muhammed b. Ebî Bekir'in elindeki hançerle Hz. Osman'ın kafasına vurduğuna dair rivayet bağlamında İbn Kesîr, "Bu cidden garip bir hadistir ve münkerlik içermektedir" diyerek bununla hüküm bina edilemeyeceğini ifade etmektedir.⁷⁶ Bu rivayetin baş tarafı biraz farklı bir lafızla Taberî (Abdurrahmân b. Muhammed tarikiyle) ve *el-Kâmil*'de geçmektedir; ancak rivayetin asıl dikkat çeken tarafı ise Muhammed b. Ebî Bekir ile ilgili kısmın tamamen farklı olmasıdır. İlgili kısım şu şekildedir: "Hz. Osman'ın yanına girip onu öldürmeyenlerin sonuncusu Muhammed b. Ebî Bekir'dir. Hz. Osman ona şöyle demiştir: 'Sana yazıklar olsun! Sen Allah'a mı karşı geliyor, O'na mı kızılıyorsun? Benim sana karşı işlediğim bir suç mu var yoksa sana bir haksızlık mı ettim?'" Bundan sonra Muhammed b. Ebî Bekir'in Hz. Osman'ın sakalını tutma olayı bu rivayette de aynen geçmektedir. Ancak Hz. Osman'ın "Ey kardeşimin oğlu senin baban bu sakalı böyle tutup çekmemiştir." deyince Muhammed b. Ebî Bekir: "Eğer babam senin bu şekilde bir sürü işler çevirmiş olduğunu görseydi hilafetini reddederdi. Şu anda sana yapmak istediğim sakalını tutmaktan daha ileri derecede bir şeydir!" diyerek karşılık vermiştir.⁷⁷ Rivayetin metin kısmının bundan sonraki lafzında ise rivayetler iki farklı hal almaktadır. Birincisinde Muhammed b. Ebî Bekir, Hz. Osman'ın bu sözlerinin üzerine onu bırakmış ve dışarı çıkmıştır.⁷⁸ Birinci rivayete benzer ve yine birinci rivayet ekseninde Taberî'de şöyle bir rivayet daha vardır: Muhammed b. Ebî Bekir, Hz. Osman'ın evine girip de sakalını tuttuğunda, Hz. Osman, "Ebû Bekir bile sakalımı böyle tutmamıştı" deyince Muhammed b. Ebî Bekir onu bırakıp dışarı çıkmıştır. Sonra kendisine "Kara Ölüm" denen bir adam girmiş, Hz. Osman'ın boğazını sıkmış, sonra onu sarsmış ve akabinde dışarı çıkmıştır. Aynı yerin devamında Tüçîbî adındaki bir adam içeri girip elindeki temreni Hz. Osman'a batırmış ve Hz. Osman'ın kanı açık olan Kur'an'daki Bakara Suresi 137. Ayetin üzerine akmıştır.⁷⁹ Taberî ve İbn Esîr'de geçen diğerinde yani ikinci rivayette ise Muhammed b. Ebî Bekir elinde taşımış olduğu uzun saplı bir oku Hz. Osman'a dürtüp dışarı çıkmıştır.⁸⁰ Rivayetin şu kısmı (Yani "Şu anda sana yapmak istediğim sakalını tutmaktan daha ileri derecede bir şeydir" den sonraki kısım) Taberî'de : "Bunun üzerine Osman şöyle dedi: 'Sana karşı Allah'tan yardım ve zafer diliyorum.' Hz. Osman'ın bu sözü üzerine Muhammed b. Ebî Bekir, elindeki temreni Hz. Osman'ın alına sokmuştur. Sonra Kinâne b. Bişr elindeki temreni kaldırıp kulağının köküne sokunca temren Hz. Osman'ın boğazına kadar girmiş, Kinâne kılıcını kaldırıp Hz. Osman'ı öldürmüştür."⁸¹ Her iki rivayetin de

⁷⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7/186.

⁷⁷ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4/391-393; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2/544.

⁷⁸ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4/393; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2/544.

⁷⁹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4/383-384.

⁸⁰ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4/393; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2/544.

⁸¹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4/393.

senedini zikretmeyen İbn Esîr, rivayetlerin devamında bir değerlendirme yapmaktadır. Değerlendirmede birinci rivayetin yani Muhammed b. Ebî Bekir'in herhangi bir şey yapmadan dışarı çıkmasının daha sahih olduğunu söylemektedir.⁸² *Mihen*'de Hz. Osman: "Baban bu sakalı böyle tutmazdı" dedikten sonra Mısır halkından bir adamın gelip temrenle Hz. Osman'ın boyun damarını kestiği geçmekte Muhammed b. Ebî Bekir'in bu kısımda ne yaptığı ele alınmamaktadır.⁸³ Zehebî, Muhammed b. Ebî Bekir'in Hz. Osman'ın katlindeki dahline dair eşi Nâile'nin şu sözlerini aktarmaktadır: "Osman öldürüldükten soran Ali, Osman'ın eşinin yanına geldi ve 'Onu kim öldürdü?' diye sordu. Nâile bilmiyorum dedikten sonra Muhammed b. Ebî Bekir'in yaptıklarını anlattı. Bunun üzerine Ali, Muhammed b. Ebî Bekir'e kendisi hakkında Nâile'nin dediklerini sorunca Muhammed b. Ebî Bekir: 'Yalan söylüyor',⁸⁴ Vallahi ben Osman'ın yanına girdim ve onu öldürmek istiyordum, Osman bana babamı hatırlattı, bunun üzerine ben de Allah'a tövbe eder bir şekilde yanından çıktım. Vallahi onu ben öldürmedim de zarar vermedim de. Bunun üzerine Nâile: "Doğru söyledi, ancak Osman'ı öldüren iki kişiyi onun yanına girdiren oydu (yani Muhammed b. Ebî Bekir'di).⁸⁵ Zehebî'deki bu rivayetin benzeri senedi zikredilmemekle beraber Suyûtî'de de geçmektedir.⁸⁶ İbn Kuteybe'de ise bu rivayet ufak farklılıklarla geçmektedir. Buna göre Muhammed b. Ebî Bekir, Hz. Ali ona Nâile'nin dediklerini sorunca: "Vallahi onu ben öldürmedim ve tutmadım" demiş Nâile de: "Onu (Hz. Osman'ı) öldüreni yanına sokan Muhammed b. Ebî Bekir'di" demiştir.⁸⁷ Mes'ûdî'de aynı olayda Muhammed b. Ebî Bekir'in konuşması: "Onu öldürmek isteyip yanına girdim benimle konuştuktan sonra çıktım. O iki adamın benden sonra içeri girdiklerinden haberim olmadı. Vallahi onun öldürülmesinde hiçbir müdahale olmamıştır. Öldürülmüş ama ben öldürüldüğünü dahi bilmiyordum." şeklinde geçmekte ve Muhammed b. Ebî Bekir'in Hz. Osman'ı öldüren adamları bilmediğine işaret edilmektedir.⁸⁸ Muhammed b. Talhâ, Hz. Peygamber'in eşi Safiye bnt. Huveyy'in mevlası Kinâne'ye ki Hz. Osman'ın şehit edildiği gün orada olduğu ve katili gördüğü söylenmektedir, Hz. Osman'ı öldürenin kim olduğunu sorduğunda, Muhammed b. Ebî Bekir'in masum olduğunu ve katilin Mısır halkından Cebele b. El-Eyhem adındaki adamın olduğunu söylemiştir.⁸⁹ İbn Abdülber'den sağlam bir se-

⁸² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2/544.

⁸³ Muhammed b. Ahmed el-İfrîkî Ebû'l-'Arab et-Temîmî, *el-Mihen*, thk. Ömer Süleymân el-'Ukaylî (Riyad: y.y., 1404/1984), 86.

⁸⁴ Suyûtî'de geçen rivayette "Niçin yalan söylüyor" şeklindedir. Bk. Suyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, 126.

⁸⁵ Şemseddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kaymaz ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnût, Hüseyin el-Esed (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405), Râşidîn/209.

⁸⁶ Suyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, 126.

⁸⁷ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 66.

⁸⁸ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, 2/270.

⁸⁹ Kinâne Muhammed b. Talha'ya şunları da söylemiştir: "Osman'ın öldürülmesine şahit oldum. Benim

nedle gelen bu rivayetin devamında Cebele b. el-Eyhem'in üç gün boyunca Medine'de "Na'sel'in katili benim" diyerek dolaştığı zikredilmektedir.⁹⁰ Cebele'nin tıpkı İbn Sebe gibi Yemenli bir Yahudi olduğu zikredilmektedir.⁹¹ İbn Asâkir, Kinâne b. Bişr'in Hz. Osman'ın alnına ve başının ön kısmına demir bir çubukla vurduktan sonra Sevdân b. Himrân'ın da öldürücü darbeyi vurduğunu, Amr b. el-Hamk'ın ise son nefesini vermek üzere olan Hz. Osman'ın göğsüne oturup dokuz defa kılıcını batırdığını kaydetmektedir.⁹² Farklı rivayetlerde Kinâne b. Bişr ve Sevdân b. Himrân ile beraber, Kuteyre ve el-Gâfikî isimleri zikredilmektedir. İlk darbeyi Gâfikî indirmiş, Sevdân kılıcı ile Hz. Osman'a vuracağı zaman, kılıç mani olmaya çalışan Nâile'nin parmaklarını kesmiştir.⁹³ İbn Kuteybe ise ona ilk vuranın Neyâr b. İyâz el-Eslemî'nin olduğunu söylemektedir.⁹⁴ Katl olayından sonra Hz. Osman'ın zevcelerinden Bnt. el-Ferâfisa asilerin ve Muhammed b. Ebî Bekir'in Hz. Osman'a yaptıklarını bir mektup yazarak Muâviye'ye bildirmiştir.⁹⁵ Hz. Osman'ın katl haberi Hz. Ali'ye ulaştıran kişinin Muhammed b. Ebî Bekir olduğu söylenmektedir. Hz. Ali, Sa'd b. Ebî Vakkâs ile beraber Mescid'de konuştuğu esnada Muhammed b. Ebî Bekir gelerek kulağına gizlice bir şeyler söylemiş, Hz. Ali ayağa kalkarak Hz. Osman'ın şehit edildiğini duyurmuştur.⁹⁶

2.3. Muhammed b. Ebî Bekir'in Hz. Osman'ın Katlindeki Tutumuna Dair Rivayetlerin Değerlendirilmesi

Sahih bir rivayetten kast edilen husus metinden ziyade isnadıdır. Ancak senedin sıhhatli olması metnin kesinliğine, senedin zayıf olması da uydurma olduğu anlamına gelmeyecektir. Dolayısıyla rivayetler arasında değerlendirme yaparken tarihsel bağlam ve akıl kıstası da göz ardı edilmemelidir. Muhammed b. Ebî Bekir'in Hz. Osman'ı öldüren kişi olduğuna dair ilk rivayetler Seyf b. Ömer ve Vâkidî'ye dayanmaktadır. Seyf b. Ömer, her ne kadar tarih konusunda imam ve otorite olduğu söylene de zayıflık, yalancılık ve uydurmacılıkla cerh edilmiştir. Benzer durum Vâkidî için de geçerlidir. Tarihte otorite olmasına rağmen sık sık telfike başvurması sebebiyle cerh edilmiştir. Bu bağlamda Muhammed b. Ebî Bekir →

önümde Osman'ın evinden önümde Kureys gençlerinden dört kişiyi çıkardılar. Onlar Osman'ı koruyorlardı ve adları onun kanına (yani katine) karışma ihtimali verdi. Bunlar Hasan b. Ali, Abdullah b. Zübeyr, Muhammed b. Hâtıb ve Mervân b. el-Hakem'di. Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. 'Abdillâh b. Muhammed İbn 'Abdülber en-Nemerî, *el-'İstî'âb fî ma'rifeti'l-'Ashâb*, thk. 'Alî Muhammed el-Becâvî (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1413/1992), 3/1046; Gabbân, *Fitnetü makteli Osman b. Affân*, 1/256.

⁹⁰ İbn 'Abdülber en-Nemerî, *el-'İstî'âb fî ma'rifeti'l-'Ashâb*, 3/146.

⁹¹ Gabbân, *Fitnetü makteli Osman b. Affân*, 1/254-255.

⁹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh*, 2/545; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7/185.

⁹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh*, 2/544; İbn Abdülber, Sevdân ile beraber Rûmân el-Yemâmî isimlerini zikretmektedir. Bk. İbn 'Abdülber en-Nemerî, *el-'İstî'âb fî ma'rifeti'l-'Ashâb*, 3/1045.

⁹⁴ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 196.

⁹⁵ Ayrıca aynı rivayette kanlı gömleği ve bir tutum sakalını da onun gönderdiği söylenmektedir. Bk. İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 64.

⁹⁶ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4/378.

kir'in ilk darbeyi indiren kişi olduğuna dair rivayetlerin hadis usulü açısından senetlerinin zayıf olduğu ifade edilmelidir. Seyf b. Ömer ve Vâkıdî'den gelen bu rivayetlere dayanarak kesin bir hüküm bina etmek doğru olmayacak, Muhammed b. Ebî Bekir aleyhine yapılan yorumlar da tahminden öteye geçmeyecektir. Her ne kadar rivayetlerde Muhammed b. Ebî Bekir'in isyancıların elebaşı olarak zikredildiği müşahade edilse de yine aynı eserlerde Muhammed b. Ebî Bekir'in, Hz. Osman'ın katli ile ilgisi olmadığı vurgulanmaktadır ki bu bağlamdaki rivayetler küçük lafız farklılıklarına rağmen daha sağlam tariklerle gelmektedir. İbn Esîr gibi güvenilir râvi ve müellifler Muhammed b. Ebî Bekir'in hiçbir şey yapmadan dışarı çıktığına dair rivayetlerin daha sahih olduğunu ifade etmektedir. Diğer taraftan İbn Abdülber'in Muhammed b. Talhâ ve Safiye bnt. Huyey'in mevlası Kinâne tarikiyle naklettiği rivayet sıhhat durumu bakımından daha sahih ve tercihe şayan durmaktadır. Ancak burada özellikle üzerinde durulması gereken husus, Muhammed b. Ebî Bekir'in Hz. Osman'ı kuşatmaya katılan asiler arasında bulunmasıdır ki işte buna dair yukarıda zikredilen bütün rivayetler müttetekun aleyh gibidir. Hatta daha önce de geçtiği üzere onun kuşatmaya katılanların liderlerinden olduğu belirtilmelidir.⁹⁷ Zaten Muhammed b. Ebî Bekir hakkındaki şaibelerin oluşmasına neden olan asıl mevzu da onun kuşatmada bulunmuş olmasından kaynaklıdır ve onun yine kendi ifadesiyle belki de en büyük hatası Hz. Osman'ın evine kadar girmiş olmasıdır. Bununla beraber katli olayı sonuna kadar onun neler yaptığına dair rivayetler, hem sened hem de metin lafızları açısından alabildiğince farklılık göstermekte ve oldukça girift bir görünüm arz etmektedir. Ayrıca bu olay ile ilgili rivayetlerin birçok farklı senedle ve metinle gelmiş olması kesin bir kaniya varmayı oldukça zorlaştırmaktadır. Diğer taraftan Hz. Ali şayet Muhammed b. Ebî Bekir, Hz. Osman'ın katillerinden biri veya ilk darbeyi indiren kişi olsaydı ona bu kadar görev verir miydi? sorusu da muamma olarak durmaktadır. Yine insan, Hz. Âişe, şayet kardeşi Muhammed b. Ebî Bekir Hz. Osman'ın katili olsaydı herhalde katillerini talep etme arzusuyla Basra'ya hareket etmezdi ya da kardeşi öldüğünde bu kadar üzülmezdi, diye düşünmekten kendini alıkoyamamaktadır. Hasılı kelim Muhammed b. Ebî Bekir'in kuşatmada bulunmuş olduğu ve hatta Hz. Osman'ın evine onu öldürmek amacıyla girdiği rivayetleri usul açısından sahih değerlendirilebilir. Bununla beraber Hz. Osman'ı öldüren ve ona ilk vuran kişi olduğuna dair rivayetler usul açısından sağlam değildir, zayıftır. Bu ikinci kısımda aleyhte söylenecek her söz, yorum veya iddiadan öteye gitmeyecektir.

3. Hz. Ali Dönemindeki Faaliyetleri

3.1. Cemel Vakası'nda Muhammed b. Ebî Bekir

Hz. Ebû Bekir vefat ettikten sonra, Muhammed b. Ebî Bekir'in annesi Esmâ

⁹⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 3/600-601.

bt. Umeys, Hz. Ali ile evlendi. Dolayısıyla Muhammed, henüz iki buçuk yaşlarında iken Hz. Ali'nin evinde yaşamaya başladı. Hz. Ali, Muhammed b. Ebî Bekir'i çok seviyor ve diğer evlatlarından ayırt etmiyordu.⁹⁸ Muhammed b. Ebî Bekir'in her daim Hz. Ali'nin yanında yer almasının sebeplerinden en önemlisi budur. Hz. Osman'ın şehit edilmesiyle Müslümanların temelde iki gruba ayrıldığı malumdur. Çalışmanın Muhammed b. Ebî Bekir ekseninden uzaklaşmaması için daha önce ele alınan bu konulara uzunca değinilmeyecektir. Burada çalışma açısından üzerinde durulması gereken esas husus, Muhammed b. Ebî Bekir'in Cemel Vakasında ablası Hz. Âişe'ye karşı, sonraki sürecin ise kendisi vefat edene kadar tamamında Hz. Ali'nin yanında yer almış olmasıdır.

Hz. Ali, Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılması isteğiyle Hz. Âişe Basra'ya doğru hareket ettiğinde onun kardeşi ve önemli adamlarından biri olan Muhammed b. Ebî Bekir ve onun annesi tarafından kardeşi olan Muhammed b. Ca'fer'e bir mektup verip bunları Kûfe halkına gönderdi. Muhammed b. Ebî Bekir'in getirdiği mektupta Kûfe halkı kargaşa çıkarmaması yönünde ihtar ve tehdit olunuyor ve birlik olma adına kendilerine katılmaları isteniyordu.⁹⁹ Muhammed b. Ebî Bekir, beraberinde Muhammed b. Ca'fer olduğu halde Ebû Mûsâ el-Eş'ârî'nin yanına varıp Hz. Ali'nin mektubunu verdiler. Hz. Ali'nin emri ile bir müddet burada kalan Muhammed b. Ebî Bekir ve İbn Ca'fer halka Hz. Ali'nin talebini iletmişler ancak kimse onlara tabi olmamıştı. Halk nasıl hareket edeceklerini valileri Ebû Mûsâ'ya sorduklarında o, katılmamalarının kendileri için daha hayırlı olacağını söyleyince halk talebe olumsuz cevap vermişti. Bunun üzerine hem Muhammed b. Ebî Bekir'in hem de Muhammed b. Ca'fer'in onlara kızdığı ve Ebû Mûsâ'ya da küfrettikleri kaydedilmektedir. Bundan sonra kendisine verilen görevde başarılı olamayan Muhammed b. Ebî Bekir ile İbn Ca'fer, Kûfe'den ayrılıp durumu Zîkâr'da konaklamış olan Hz. Ali'ye iletmişlerdir.¹⁰⁰ Onlara verilen görev El-Eşter ve İbn Abbâs'a verilmiş onlar da başarılı olamamıştır. Kûfe'den ancak Hz. Hasan ve beraberinde giden Ammâr b. Yâsir adam toplayabilmiştir.¹⁰¹

Bundan sonraki süreçte Muhammed b. Ebî Bekir'in Cemel Vakası'nda neler yaptığı konusunda kaynaklarda ordu düzeni bahsedilirken ismi zikredilmekte, Hz. Ali'nin onu önemli bir komutanlığa getirdiği görülmektedir. Hz. Ali, sancağı oğlu Muhammed b. Hanefiyye'ye vermiş,¹⁰² öncü kuvvetlerin başına Abdullah b. Abbâs'ı, sağ kanat komutanlığına Hz. Hasan'ı sol kanat komutanlığına Hz. Hüseyin'i, süvari-

⁹⁸ Duykât, *Muhammed b. Ebî Bekir*, 10.

⁹⁹ Seyf b. Ömer, *el-Fitnetü ve vak'atü'l-Cemel*, 135; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4/478.

¹⁰⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 2/587; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7/235; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, 2/613.

¹⁰¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 2/590.

¹⁰² Muhammed b. Hanefiyye hakkında geniş bilgi için bk. Murat Bıyıklı, *Abbâsî İhtilalinin Mimarları (Muhammed b. Ali ve İbrâhim b. Muhammed)* (Konya: Hikmetevi Yayınları, 2023), 20-25.

lerin başına Ammâr b. Yâsir'i, piyade kuvvetlerin başına da üvey oğlu Muhammed b. Ebî Bekir'i getirmiştir.¹⁰³ Hz. Âişe'nin başını çektiği Basra grubu hezimete uğradıktan sonra Muhammed b. Ebî Bekir ile ablası arasında yaşananlar da girift bir haldedir. Muhammed b. Ebî Bekir onunla ilgilenmek için yanına gitmiştir.¹⁰⁴ Hz. Âişe'nin mahfeline gelip bir yarası olup olmadığını sormuş, Hz. Âişe "Hayır! Bu seni ne ilgilendirir, İbn Has'ame'nin oğlu" deyince Muhammed b. Ebî Bekir: "Dalalette olanları mı ilgilendirir?" demiştir.¹⁰⁵ Bir başka rivayette kimsin sorusuna Muhammed b. Ebî Bekir de "Senin ailen içinde sana en çok buğz eden" deyince Hz. Âişe: "Anam babam sana feda olsun. Seni sağ bırakan Allah'a hamd olsun" demiştir.¹⁰⁶ Yine Muhammed b. Ebî Bekir: "İyi kardeşin" diye cevap verince Hz. Âişe'nin "Sözümü dinleyip bana itaat etmedin",¹⁰⁷ bir başkasında "Kardeşin Muhammed" deyince Hz. Âişe'nin: "Müzemmem" dediği zikredilmektedir¹⁰⁸ ki bunun da isnâdı zayıftır. Muhtemeldir ki karşılıklı konuşmada iki taraf birbirine hoş olmayan söz söylemiş ve farklı taraflarda yer almaları sebebiyle her iki kardeş birbirlerine kızmış olabilir ancak bunun savaş anının vermiş olduğu doğal ve geçici bir tepki olduğu söylenebilir. Nitekim Hz. Âişe kardeşi Muhammed b. Ebî Bekir'i seviyordu ve onun ölüm haberi geldiğinde de çok üzülmüştü. Ancak burada dikkat edilmesi gereken asıl husus, Hz. Âişe'nin kardeşi Muhammed b. Ebî Bekir'in Hz. Osman'ın katili olduğuna dair hiçbir ifade kullanmamış olmasıdır. Bu görüşmeden sonra Hz. Ali'nin isteği üzerine Muhammed b. Ebî Bekir, Hz. Âişe'yi Basra'ya götürmüştür. Muhammed, ablası Hz. Âişe'yi önce Safiyye bt. Hâris b. Talha b. Ebû Talha b. Abdu-

¹⁰³ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 90; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasâr fî ahhârî'l-beşer*, 1/173; Ordu düzeninin yerleşmesinde farklı rivayetler olup Muhammed b. Ebî Bekir hepsinde piyade kuvvetleri komutanı olarak geçmektedir. Bk. Halife b. Hayyât, *Tabakâtü Halife b. Hayyât*, 184; Şemseddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kaymaz ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-(tabakâtü'l-) meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmûrî (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1413), 3/485; Ebû Hafs Zeynüddîn Ömer b. el-Muzaffer el-Bekrî el-Kureşî el-Maarîf İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbni'l-Verdî=Tetimmetü'l-muhtasar fî ahhârî'l-beşer* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1996), 1/148; Ebû Bekr b. Abdullah b. Aybek ed-Devâdârî, *Kenzü'd-dürrer ve câmiü'l-gurer: el-fâ'ik sıhâhü'l-cevherî min kısmeti feleki'l-Müşteri: ed-dürretü's-seniyye (mudiyye) fî ahhârî'd-devleti'l-Fâtımiyye*, thk. Birend Ratika, Edvard Bedin, Muhammed Said Cemaleddin, Jonhild Ceraf, Durutiya Kitafolseki (İsa el-Bâbî el-Halebî, 1413/1992), 3/326.

¹⁰⁴ İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, 2/619.

¹⁰⁵ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4/534; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7/244.

¹⁰⁶ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4/519; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî't-târîh*, 2/610; Mes'ûdî'de bu olaya dair ufak farklılıklarla olay şu şekilde geçmektedir: Muhammed b. Ebî Bekir geldi ve elini içeri uzattı. Âişe: "Sen de kimsin?" dedi. "Akraların arasında insanların sana en yakını, ama sana en çok buğz eden kişiyim. Ben kardeşin Muhammed'im. Müminlerin Emîri sana bir şey isabet etti mi diye soruyor." Âişe: "Bana zarar vermeyen bir ok dışında bir şey bana ulaşmadı." Bk. Mes'ûdî, *Mürücû'z-zeheb*, 2/286.

¹⁰⁷ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4/533; Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî tarihi'l-mülûk ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ, Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992), 5/92.

¹⁰⁸ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4/533-534; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/92.

luzzâ'nın (ki bu ev Abdullah b. Halef el-Huzâî'nin evi diye geçmektedir¹⁰⁹) evine götürmüştür. Hz. Âişe burada birkaç gün kaldıktan sonra buradan kendisine eşlik eden, kırk Basralı kadın ve Hz. Ali'nin görevlendirdiği adamlar ile Medine'ye gitmiştir.¹¹⁰ Hz. Ali, Hz. Âişe için gerekli eşya, azık ve binekler dâhil buna benzer her türlü hazırlıkları yapmış, sonra onunla birlikte Hicaz'dan Basra'ya gelenler içinde geri dönmek isteyenleri Hicaz'a geri göndermiş, Basra'da kalmak isteyenleri de yerlerinde bırakmıştır. Muhammed b. Ebî Bekir'in kabile başkanlığı yaptığı kervan Mekke'ye doğru yönelmiş, bu yılın hac mevsimine kadar orada kalmış sonra Medine'ye dönmüştür.¹¹¹

3.2. Muhammed b. Ebî Bekir'in Mısır Valiliği

Hz. Ali, H. 36/656 yılında Kays b. Sa'd'ı Mısır Valiliğine tayin etmiş, Kays da buraya gelip halktan biat almıştır. Bu görevini Cemel Vakası sonuna kadar sürdürmüştür. Muaviye'nin Kays'ı kendi saflarına katma adına yaptığı girişimler sonuçsuz kalınca Kays'ın ağzından kendisinin yanında ve Hz. Osman'ın kanı meselesinde onunla aynı görüşte olduğunu gösteren uydurma mektuplar yazdırmış ve bunun Şam halk arasında yayılmasını sağlamıştır.¹¹² Buna binaen Kays'ın ihanet etme ihtimali olduğu haberini Hz. Ali'ye Muhammed b. Ebî Bekir ve kardeşi Muhammed b. Ebî Ca'fer'in ilettikleri söylenmektedir.¹¹³ Bunun üzerine Kays b. Sa'd, Hz. Ali tarafından Mısır'daki görevinden alınıp yerine Muhammed b. Ebî Bekir tayin edilmiştir.¹¹⁴ Başka rivayetlere göre Mâlik b. Eşter en-Nehâî'nin (ö. 37/657 [?]) Mısır valiliği Muhammed b. Ebî Bekir'den öncedir.¹¹⁵ Buna göre Kays b. Sa'd, Hz. Ali'ye mektup yazıp kendisinden şüpheleniyorsa azletmesini ve yerine başkasını göndermesini bildirince Hz. Ali onu azledip yerine Mâlik b. Eşter'i göndermiştir. Eşter'in yolda öldüğü haberini alan Hz. Ali, bu durumda Mısır'a Muhammed b. Ebî Bekir'i göndermiştir.¹¹⁶ Ancak Eşter'in Sıffin Savaşı'na katıldığı göz önüne alınırsa Muhammed b. Ebî Bekir'den sonra Mısır'a görevlendirildiği anlaşılabacaktır. Nitekim Muhammed b. Ebî Bekir, Sıffin Savaşı esnasında Mısır'dadır. İbn Tagrıberdî, Muhammed b. Ebî Bekir'in Hz. Ali ile birlikte Sıffin Savaşına katıldığını söylemektedir.¹¹⁷ Ancak Kays

¹⁰⁹ Ebû Hanife Ahmed b. Dâvud ed-Dineverî, *Ahbârü't-tivâl*, thk. Abdülmünim Âmir (Kahire: Dâru İhyai Kütübü'l-Arabiyye, 1960), 151; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/533; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, 2/286; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/92.

¹¹⁰ Belâzurî, *Ensâbu'l-eşrâf*, 2/249; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7/244.

¹¹¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 2/614.

¹¹² Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/552; İbn Tagrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, 1/97.

¹¹³ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/552; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 2/623-625; İbnü'l-Esîr atamanın safer ayında olduğunu söylerken İbn Tagrıberdî Ribîülevven ayının başında olduğunu söylemektedir. Bk. İbn Tagrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, 1/96.

¹¹⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7/318.

¹¹⁵ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/553; İbn Tagrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, 1/102.

¹¹⁶ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/553.

¹¹⁷ İbn Tagrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, 1/106.

b. Sa'd görevden alındıktan sonra yerine Muhammed b. Ebî Bekir'in atandığı ve Kays'ın Sıffîn'e katıldığı göz önüne alındığında İbn Tagrıberdî'nin rivayetinin tarihsel bağlama uymadığı ve hatalı olduğu görülecektir. Bu bağlamda İbn Kesîr de Muhammed b. Ebî Bekir'in Sıffîn Savaşı esnasında Mısır'daki görevinde olduğunu bildirmektedir.¹¹⁸ Muhammed b. Ebî Bekir, Mısır'a Hz. Ali'nin mektubu ile geldiğinde Kays b. Sa'd, kendisine haksızlık yapıldığı gerekçesiyle tepki göstermiş, Mısır'dan ayrılarak Medine'ye Hz. Ali'nin yanına gelmiştir. Hz. Ali'ye yanında olduğunu beyan edince Hz. Ali ona inanmış, ancak tekrar görevine iade etmemiştir.¹¹⁹ Taberî Hz. Ali'nin Kays ile konuşması ve ona inanmasının Muhammed b. Ebî Bekir'in öldürüldüğü haberinin kendisine ulaşmasından sonra olduğuna dair bir rivayet aktarmaktadır.¹²⁰ Muhammed b. Ebî Bekir, Mısır'da göreve başladıktan sonra Hiribta (veya Hirbeta) bölgesi halkı Muhammed b. Ebî Bekir ile harp hazırlığına girdikleri esnada Sıffîn Savaşı gerçekleşmiştir.¹²¹ Bu sırada Muhammed b. Ebî Bekir bir taraftan da Muâviye'ye mektup yazmıştı. Muâviye cevap yazınca ikili arasındaki mektuplaşma defaatle tekrarlamıştır. Rivayetlerden mektuplarda ikilinin birbirine karşı ağır sözler ve hakaretler kullandıkları anlaşılmaktadır.¹²²

4. Vefatı

Muhammed b. Ebî Bekir, Mısır'a vali olarak görevlendirildiğinde buraya gelmiş ve kendisini Kays b. Sa'd karşılamıştır. Kays, Muâviye, Amr ve Hirbetalılar nasıl oyaladığına dair Muhammed b. Ebî Bekir'e birifing vermiş, şayet onlara karşı bu oyunu sürdürmezse onlar tarafından helak edileceğini söylemiş; ancak Muhammed b. Ebî Bekir, onun tavsiyelerini kulak ardı etmiştir. Onun söylediklerini dikkate almamasının sebebi de Kays b. Sa'd'ın kendisini kandırdığını düşündüğü söylenmektedir. Muhammed b. Ebî Bekir, Kays'ın tavsiyelerine uymadığı gibi söylediklerinin de tam aksini yapmıştır. Başlarında önce Hâris b. Cümhân'ın sonrasında İbn Müzâhim'in bulunduğu Mısırlılar Hirbeta halkı üzerine gönderdiği ancak Muhammed b. Ebî Bekir'in her iki adamının da Hiribtalılar tarafından öldürüldüğüne değinilmişti.¹²³ İki taraf arasında yapılan bu savaşlarda Muhammed b. Ebî Bekir'in adamları yenildiğinden haberdar olan Muâviye, Amr b. As'ı Mısır'a Muhammed b. Ebî Bekir'in üzerine göndermiştir.¹²⁴ Mısır'daki gelişmelerden haberdar olan Hz. Ali, Tahkim olayından sonra Mâlik b. Hâris el-Eşter en-Nehâî'yi (Onun Muhammed b. Ebî Bekir'den sonra Mısır valisi olduğunu kabul eden rivayetlere göre) Muham-

¹¹⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7/252.

¹¹⁹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4/555.

¹²⁰ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4/555.

¹²¹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4/557; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 2/626.

¹²² Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4/557.

¹²³ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4/557.

¹²⁴ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/94.

med b. Ebî Bekir'in savaş tecrübesinin az olduğu gerekçesiyle Mısır'a ona yardım etmeye göndermiştir. Durumdan haberdar olan Muâviye, Eşter Mısır'a ulaşırsa Mısır'ı ele geçirmesinin zor olacağını bildiği için Câystâr (Hânsyâr) adındaki Haraç toplama görevlisine onu zehirlemesi karşılığında ölene kadar kendisinden Haraç almayacağı sözünü vermiştir. Câystâr, Eşter'in yol güzergâhı olan Kulzüm'e gelip burada bir oyun tertip etmiştir. Eşter'i Kulzüm'de misafir etmiş, ona zehirli bal şerbeti içirerek ölümüne sebep olmuştur.¹²⁵

Muâviye tarafından Mısır fethiyle görevlendirilen Amr b. As, Mısır'ı Muhammed b. Ebî Bekir'in elinden aldıktan sonra 38/658'de Muhammed b. Ebî Bekir öldürülmüştür.¹²⁶ Amr b. As'ın emrinde Muhammed b. Ebî Bekir ile savaşmak için görevli olanlardan biri de öncesinde Mısır'da bulunan isim Muâviye b. Hudeyc'ti.¹²⁷ Muâviye ordu harekete geçmeden önce hem Muâviye b. Hudeyc'e hem de Mesleme b. Muhalled'e mektup yazmış, onları Muhammed b. Ebî Bekir'e karşı savaşmaları konusunda teşvik etmişti. Bu ikisi Muâviye'nin göndereceği ordu Mısır'a gelene kadar Muhammed b. Ebî Bekir'e karşı mücadele etmiştir. Amr b. Âs, Muâviye tarafından emrine verilen altı bin kişilik ordu ile hareket edip Mısır'a gelmiştir.¹²⁸ Amr b. Âs'ın savaşa başlamadan önce Muhammed b. Ebî Bekir'e Mısır'ı terk etmesi yönündeki uyarıları dikkate alınmamıştır. Ancak Muhammed b. Ebî Bekir'e Amr b. Âs'ın ulaştırdığı, Muâviye tarafından gönderilen ve içeriği Hz. Osman'ın katlinde dahlinin olması nedeniyle kendisine kısas uygulanacağı yönündeki mektup onu tedirgin etmiştir. Mısır'a savaş için gelen ordunun çok büyük olması sebebiyle acilen Hz. Ali'den yardım istemiştir. Hz. Ali sebat etmesini ve yardım göndereceğini söylemiş; ancak ilgili yardım savaştan önce ulaşmamış, Muhammed b. Ebî Bekir, emrindeki askerlerle beraber Amr b. Âs'a karşı savaşa başlamıştır. Başlangıçta Amr'ın emrindeki Şam askerleri püskürtülse de Amr'ın isteğiyle Mısır'da hazır bulunan Muâviye b. Hudeyc de harekete geçmiştir. Amr b. Âs ve Muâviye b. Hudeyc, Mısırlıları hezimete uğrattınca Muhammed b. Ebî Bekir kaçıp akıllı kıt bir kadının evine (veya Taberî'deki farklı rivayete göre metruk bir eve¹²⁹) gizlenmiştir. Onu burada zikri geçen kadının kardeşi saklıyordu. Muâviye b. Hudeyc, İbn Ebî Bekir'i arıyorken kadın, kardeşini aradıklarını zannederek onun yanına gitmiş ve ona kardeşini öldürmemeleri şartıyla Muhammed b. Ebî Bekir'in yerini gösterebileceğini söylemiştir. İbn Hudeyc de kabul edince onu evlerinde saklanan Muhammed b. Ebî Bekir'e götürmüştür. Yakalan Muhammed b. Ebî Bekir: "Ebû Bekir'in hatırı için beni

¹²⁵ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/95-96; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2/704-705; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zamân*, 6/390-391; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7/312; Devâdârî, *Kenzü'd-dürr*, 3/390-391; *Kâmil*'de Câystâr ismi Hâbisât, *Mirâtü'z-zamân*'da Câystâr ismi Hânsyâr diye geçmektedir.

¹²⁶ Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ*, 1/86; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7/318.

¹²⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 3/601.

¹²⁸ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/99-100.

¹²⁹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/104.

bağışla” deyince, Muâviye b. Hudeyc: “Osman’ın kanı için kendi kavmimden sensen kişiyi öldürdüm ve sen Osman’ı öldüren biri olmana rağmen seni bağışlayacağım öyle mi!” demiş ve sonra onu öldürmüştür. Sonrasında onu ölmüş bir eşek leşinin üstüne atmış ve ateşe verip yakmıştır.¹³⁰ Taberî’de geçen ve ismi zikredilmeyen bir râvinin aktardığı rivayete göre Amr b. Âs’ın safında yer alan Abdurrahmân b. Ebî Bekir, Amr’a “Kardeşimi esirken mi öldüreceksin? Muâviye’ye haber gönder onu öldürmesin” demiştir. Amr b. Âs, İbn Hudeyc’e Muhammed’i getirip teslim etmesi haberini gönderse de o “Siz Kinâne b. Bişr’i öldürdünüz. Ben Muhammed’e dokunmayacağım öyle mi? deyip onu öldürmüştür. Öldürmeden önce Muhammed b. Ebî Bekir ile İbn Hudeyc arasında Hz. Osman’ın katli meselesinde konuşmalar olsa da İbn Hudeyc için ikna edici olmamıştır.¹³¹ Bir başka rivayete göre Muhammed b. Ebî Bekir, yakalandıktan sonra Amr b. As’a getirilmiş ve Amr b. As da Hz. Osman’ın katline karışması sebebiyle onu öldürmüştür.¹³² Muhammed b. Ebî Bekir’in 38/658 yılı Sâfer ayında Mesennât (veya Müsennât) denilen yerde Amr b. As ve Muâviye b. Hudeyc’e karşı giriştiği mücadelede yanında savaşacak kimse kalmayınca kaçtığı Cebele b. Mesrûk’un evine saklandığı da söylenmektedir. Buna göre Muâviye b. Hudeyc saklandığı yeri öğrenince onu kuşatmış, Muhammed b. Ebî Bekir saklandığı yerden çıkmış ve öldürülünceye kadar savaşmıştır.¹³³ Senedleri ve râvileri verilmeyen bu rivayetler arasında tercih yapmak zor olmakla beraber tarihsel bağlama göre üzerine gönderilen İbn Hudeyc’in Muhammed b. Ebî Bekir’i öldürmüş olması kuvvetle muhtemel görünmektedir. Müelliflerden yalnız Mes’ûdî ve İsfahânî, Muhammed b. Ebî Bekir’in Mısır’da Kûm Şureyk denilen yerde öldürüldüğünü söylemektedir.¹³⁴ Mes’ûdî’de aynı yerde onun eşek leşinin üstüne atılıp yakılmasının Muhammed b. Ebî Bekir daha henüz hayatta iken yapıldığı kaydedilmektedir. Muhammed b. Ebî Bekir, halkını Hz. Osman’a karşı tahrik ettiği Mısır’da buraya vali olarak atandıktan yaklaşık beş ay sonra ölmüştür. Doğum tarihi baz alındığında öldüğünde henüz yirmi yedi yaşında olduğu anlaşılmaktadır. Öldürüldükten sonra başı Muâviye b. Hudeyc tarafından Şâm’a gönderilmiş ve burada dolaştırılmıştır. İslâm’da halk arasında bu şekilde öldürülenin başının dolaştırıldığı ilk kişinin Muhammed b. Ebî Bekir olduğu söylenmektedir.¹³⁵

¹³⁰ Ebû Sa’îd ‘Abdurrahman b. ‘Ahmed b. Yûnus es-Sadeî İbn Yûnus, *Târîhu İbn Yûnus el-Mısri* (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1421/2000), 2/194-195; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 3/482; İbn Tagrîberdî, *en-Nücûmü’z-zâhire*, 1/110.

¹³¹ Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, 5/104-105.

¹³² Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 3/482.

¹³³ Mes’ûdî, *Mürûcû’z-zeheb*, 2/317; Sibt İbnü’l-Cevzî, *Mirâtü’z-zamân*, 6/398; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, 2/642.

¹³⁴ Mes’ûdî, *Mürûcû’z-zeheb*, 2/317; Ebu Abdullah İmadüddin Katib Muhammed b. Muhammed b. Hamid İmadüddin İsfahânî, *el-Bustânü’l-câmi’ li-cemi’i tevârihi ehli’z-zamân* (Beyrut: el-Mektebetü’l-Asriyye, 1423/2002), 104.

¹³⁵ İbn Tagrîberdî, *en-Nücûmü’z-zâhire*, 1/110.

Hız. ÂiŖe onun ölümine çok üzülmüş,¹³⁶ namazdan sonra kunut duasını okuyarak Muâviye ve Amr b. As'a beddua etmiştir. Kâsım b. Muhammed zaten halası Hız. ÂiŖe'nin himayesinde idi, bu olaydan sonra Hız. ÂiŖe diğerlerini de himayesine almıştır.¹³⁷ Muhammed b. Ebî Bekir'in öldürölmesiyle hem Kays b. Sa'd'ın haklılığı anlaşılmış hem de Hız. Ali, Kays'ın izlemiş olduğu siyasetin doğru olduğunu görmüştür. Diğer taraftan Hız. Ali, Muhammed b. Ebî Bekir'in öldüğünü haber alınca buna çok üzülmüş, hutbeye çıkmış, onun şehit olduğunu söylemiştir. Şam'da ise Muhammed b. Ebî Bekir'in ölüm haberine halk çok sevinmiş, minberlerde ezan okunarak kutlanmıştır.¹³⁸

Sonuç

Hız. Ebû Bekir'in oğlu Muhammed b. Ebî Bekir, her ne kadar diğer oğulları kadar zikredilmese de İlk dönem İslâm tarihindeki önemli bir karakterdir ve özellikle Hız. Osman'ın katline karıştığına dair var olan yığınla rivayet birçok şayiaya neden olmuş ve onun İslâm tarihinde tartışmalı bir yer edinmesine yol açmıştır. Çalışmada, Muhammed b. Ebî Bekir'in hayatı, ailesi ve İslâm toplumundaki konumu ele alınmıştır. Özellikle, Hız. Osman'ın şehit edilmesine dair onun tutumu ve katliyle ilişkisi, İslâm tarihçileri ve müfessirler arasında farklı yorum ve değerlendirmelere konu olmuştur. Muhammed b. Ebî Bekir'in Hız. Osman'ın katlindeki alakasına dair rivayetler, bir yandan onun, isyan hareketinin ve kuşatmanın öncülerinden ve liderlerinden biri olduğu izlenimini verirken, diğer yandan onun doğru dan katl olayıyla ilişkili olup olmadığına dair yoğun şüphe bulundurmaktadır. Bazı rivayetler, onun sadece kuşatma sırasında yer aldığını, ancak doğru dan katletmede rol oynamadığını öne sürerken, diğer rivayetler onun Hız. Osman'ı öldüren kişiler arasında olduğunu hatta ilk darbeyi vuran kişinin o olduğunu belirtmektedir. Senedi ve metniyle bu kadar fazla ve girift rivayetler yığını, olayların karmaşıklığı ve dönemin siyasi ortamı ile birleşerek, Muhammed b. Ebî Bekir'in tutumu ve rolü hakkında belirsizlikler oluşturmaktadır. Şu bir aşıkârdır ki Muhammed b. Ebî Bekir'in katl olayında bulunduğuna dair rivayetlerin tamamı hem sened hem metin bakımından zayıf ve muallel konumdadır. Herhalde ablası Hız. ÂiŖe de kardeşi Muhammed b. Ebî Bekir'i katil olarak değerlendirip öldürölmesi için Basra'ya hareket etmemiştir. Bununla beraber Muhammed b. Ebî Bekir'in kuşatmada bulunması ve Hız. Osman'ın evine girmiş olması kesindir ve zaten hakkındaki şayiaların oluşmasına neden olan durum tam da budur. Ayrıca, rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla Muhammed b. Ebî Bekir'in Hız. Osman'a karşı tavrı, hem yaşının oldukça genç ol-

¹³⁶ Nevevî, *Tehzibü'l-esmâ'*, 1/86; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7/318.

¹³⁷ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/105; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh*, 2/709; Devâdârî, *Kenzü'd-dürer*, 3/394.

¹³⁸ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 34/431; Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdülkâdir el-Makrîzî, *Kitâbü'l-Mukaffa'l-kebîr*, thk. Muhammed el-Ya'lâvî (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1427/2006), 4/373.

masının verdiği kişisel bir tamah hem de dönemin siyasi ve dini değerlendirmelerinin bir neticesi olarak görülebilir. Klasik kaynakların birçoğundan elde edilen rivayetlerde onun İslâm'ın erken dönemiyle ilgili hep bir muamma olan bu olaylara ve iktidar mücadelelerine karışmış olması, sadece onun şahsi itibarını değil aynı zamanda İslâm toplumu içindeki güç dinamiklerini de etkilemiştir. Hz. Ali'nin yanında yetişen ve doğal olarak onun yanında savaşan Muhammed b. Ebî Bekir, Cemel Vakası'nda da önemli bir isim olarak öne çıkmış ve ablası Hz. Âişe'ye karşı mücadeleye etmiştir. Ancak kendisi de Mısır'a vali olduktan çok kısa bir süre sonra ve oldukça genç bir yaşta acımasız bir şekilde katledilmiştir. Sonuç olarak, Muhammed b. Ebî Bekir'in İslâm tarihi üzerindeki etkisi, özellikle Hz. Osman'ın katli ve sonrasındaki olaylarda görülen çatışmalarla doğrudan bağlantılıdır. Bununla beraber onun rolü hakkında kesin bir kaniya ulaşmak, mevcut rivayetlerin çelişkili ve girift yapısı nedeniyle imkânsız görünmektedir. Bu durum, İslâm tarihiyle ilgili aynı dönemin olaylarının yorumlanmasında genel olarak karşılaşılan zorlukların bir yansımasıdır.

Funding / Finansman: This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Kaynakça

- Azimli, Mehmet. *Dört Halifeyi Farklı Okumak-3 Hz. Osman*. Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Bağdâdî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî. *Kitâbü'l-Muhabber*. thk. İlze Lihten Şetitr. Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, ts.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir. *Ensâbu'l-eşraf*. thk. Suheyl Zekkâr - Riyâd ez-Ziriklî. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1417/1996.
- Bıyıklı, Murat. Abbâsî İhtilalinin Mimarları (Muhammed b. Ali ve İbrâhim b. Muhammed). Konya: Hikmetevi Yayınları, 2023.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail Ebû Abdillâh. *Târîhu'l-kebir*. ed. Muhammed Abdulmu'îd Han. Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, ts.
- Devâdârî, Ebû Bekr b. Abdullah b. Aybek. Kenzû'd-dürer ve câmiü'l-gurer: el-fâ'ik sıhâhü'l-cevherî min kısmeti feleki'l-Müşterî: ed-dürretü's-seniyye (mudiyye) fî ahbârî'd-devleti'l-Fâtmiyye. thk. Birend Ratika, Edvard Bedin, Muhammed Said Cemaleddin, Jonhild Ceraf, Durutiya Kitafolseki. 9 Cilt. İsa el-Bâbî el-Halebî, 1413/1992.
- Dineverî, Ebû Hanife Ahmed b. Dâvud. *Ahbârü't-tivâl*. thk. Abdülmünim Âmir. Kahire: Dâru İhyai Kütübü'l-Arabiyye, 1960.
- Duykât, Nidâl Abbâs. Muhammed b. Ebî Bekir es-Sıddîk hayâtuhû ve ahvâluhû zamane'l-fitneti. b.y.: y.y., 1433/2012.
- Ebû'l-'Arab et-Temîmî, Muhammed b. Ahmed el-İfrîkî. *el-Mihen*. thk. Ömer Süleymân el-'Ukaylî. Riyad: y.y., 1404/1984.
- Ebû'l-Fidâ, İmadüddîn el-Melikü'l-Müeyyed İsmail b. Ali. *el-Muhtasâr fî ahbârî'l-beşer (Târîhu Ebi'l-Fidâ)*. 4 Cilt. Mısır: el-Matbaatü'l-Hüseyniyyetü'l-Mısıriyyetü, ts.
- Evcim, Muhammed Şerif. *Muhammed b. Ebu Bekir'in hayatı ve siyasi faaliyetleri*. Bolu: Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Gabbân, Muhammed b. Abdillâh b. Abdilkâdir. *Fitnetü makteli Osman b. Affân*. 2 Cilt. Medine: İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmiyyi, 1424/2003.
- Halîfe b. Hayyât, Ebû 'Amr Halîfe b. Hayyât el-'Ufurî. *Tabakâtu Halîfe b. Hayyât*. thk. Suheyl Zekkâr. b.y.: y.y., 1414/1993.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Sikatüddîn Ali b. Hasan b. Hibetullâh. *Târîhu Dimaşk*. thk. Amr b. Garâme el-Amrî. 80 Cilt. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1415/1995.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Tehzîbü't-tehzîb*. 12 Cilt. Hindistan: Matbaatü Dâiretü'l-Me'arif'in-Nizâmiyye, 1326.
- İbn Hacer el-'Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. 'Alî b. Muhammed el-'Askalânî. *el-İsâbe fî temyîzi's-Sahâbe*. thk. Âdil Ahmed 'Abdulmevcûd - 'Alî Muhammed Mu'avvad. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415/1994.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî. *Târîhu İbn Haldûn = Kitâbü'l-İber ve dîvânü'l-mübtade' ve'l-haber fî eyyâmî'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men âsârahüm min zevi's-sultânî'l-ekber*. thk. Halîl Şehâde. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2. Basım, 1408/1988.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 15 Cilt. Dâru'l-Fikr, 1407/1986.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî. *el-İmâme ve's-siyâse*. thk. Ali Şîrî. Beyrût: Dâru'l-Ezvâ', 1410/1990.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî. *el-Maârif*. Kahire: el-Heyetü'l-Mısıriyyetü'l-Ammetü lilküttâb, 2. Basım, 1992.
- İbn Mâce, Ebû Abdullâh Muhammed b. Yezîd er-Rebeî el-Kazvîni. *Sünenü İbn Mâce*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Dâru İhyâ'il-Kütübî'l-Arabiyye, 2. Basım, ts.
- İbn Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed. *Tecâribü'l-ümem ve te'âkibü'l-himem*. thk. Ebu'l-Kâsım İmâmî. Tahran: Seruş, 2000.
- İbn Nukta, Ebû Bekir Muhammed b. 'Abdilgânî b. Ebî Bekir b. Şucâ' Ma'înuddîn b. Nukta el-Bağdâdî. *İkmâlu'l-İkmâl - İbn Nukta*. thk. 'Abdulkayyûm 'Abdu Rabbînebbî. 5 Cilt.

- Mekke: Câmi'atu Ummi'l-Kurâ, 1410/1989.
- İbn Sa'd, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Sa'd b. Menî'. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. thk. Ziyâd Muhammed Muhammed Abdulkâdir Atâ. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1410.
- İbn Sa'd, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Sa'd b. Menî'. *et-Tabakâtü'l-kübrâ - mutemmimu't-tâbi'in*. thk. Ziyâd Muhammed Mansûr. Medine: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 2. Basım, 1408/1987.
- İbn Tagrîberdî, Ebû'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf. *en-Nücümü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kahire*. 16 Cilt. Mısır: Vizâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâdu'l-Kavmiyye, Dâru'l-Kütüb, ts.
- İbn Teymiyye, Ebû'l-'Abbâs Takiyyüddîn Ahmed b. 'Abdilhalîm b. Mecciddîn 'Abdisselâm el-Harrânî. *Minhâcu's-Sunneti'n-Nebeviyye fî nakdi kelâmi's-Şî'a el-Kaderiyye*. thk. Muhammed Reşâd Sâlim. b.y.: y.y., 1406/1986.
- İbn Yûnus, Ebû Sa'id 'Abdurrahman b. 'Ahmed b. Yûnus es-Sadeî. *Târîhu İbn Yûnus el-Mısırî*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1421/2000.
- İbn 'Abdülber en-Nemerî, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. 'Abdillâh b. Muhammed. *el-'İstî'âb fî ma'rifeti'l-'Ashâb*. thk. 'Alî Muhammed el-Becâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1413/1992.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî. *el-Muntazam fî tarihi'l-mülûk ve'l-ümem*. thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ, Mustafa Abdulkâdir Atâ. 19 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasan İzzeddîn Ali b. Muhammed b. Abdülkerîm. *el-Kâmil fî't-târîh*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmûrî. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabiyye, 1417/1997.
- İbnü'l-Verdî, Ebû Hafs Zeynüddîn Ömer b. el-Muzaffer el-Bekrî el-Kureşî el-Maarrî. *Târîhu İbni'l-Verdi=Tetimmetü'l-muhtasar fî ahhâri'l-beşer*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417/1996.
- İmam Mâlik, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes el-Asbahî. *el-Muvatta'*. thk. Muhammed Mustafa el-Azamî. 8 Cilt. Abu Dabi: Müessesetü Zayid b. Sultân Âli Nihyân li'l-Amâlî'l-Hayriyyeti ve'l-İnsâniyye, 1425/2004.
- İsfahânî, Ebu Abdullah İmadüddin Katib Muhammed b. Muhammed b. Hamid İmadüddin. *el-Bustânü'l-câmi' li-cemî'i tevârihi ehli'z-zamân*. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1423/2002.
- Makdisî, Mutahhar b. Tâhir. *el-Bed' ve't-târîh*. 6 Cilt. b.y.: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyyeti, ts.
- Makrîzî, Ebû'l-Abbâs Takiyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdülkâdir . *Kitâbü'l-Mukaffa'l-kebîr*. thk. Muhammed el-Ya'lâvî. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2. Basım, 1427/2006.
- Mes'ûdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali. *Mürûcû'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*. thk. Kemal Hasan Merî. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1425/2005.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc. *Sahihi Müslim*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki. Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, ts.
- Nevevî, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *Tehzîbü'l-esmâ' ve'l-lugât*. nşr. Şeriketü'l-Ulemâ. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Seyf b. Ömer. *el-Fitnetü ve vak'atü'l-Cemel*. Darun-Nefais, 1993.
- Sibt İbnü'l-Cevzî, Şemseddin Ebu'l-Muzaffer Yûsuf b. Kızıoğlu b. Abdillâh. *Mirâtü'z-zamân fî tevârihi'l-a'yân*. 23 Cilt. Dimeşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyyeti, 1434/2013.
- Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celalüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Târîhu'l-hulefâ'*. thk. Hamdî ed-Demirdâş. y.y.: Mektebetü Nezzâr Mustafa el-Bâz, 1425/2004.
- Taberî, Ebû Ca'fer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid. *Târîhu't-Taberî: Târîhu'r-rusul ve'l-müluk*. thk. Arîf b. Sa'd el-Kurtubî. 11 Cilt. Beyrut: Dâru't-Türâs, 2. Basım, 1387.
- Temir, Hakan. "Abdurrahman b. Ebî Bekir'in Hayatı ve Erken Dönem İslam Tarihindeki Faaliyetleri". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43 (Haziran 2020), 129-154. <https://doi.org/10.30623/harranilahiyatdergisi.669558>
- Zehebî, Şemseddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kaymaz. *Siyeru a'lâmi'n-*

nübelâ'. thk. Şuayb el-Arnût, Hüseyin el-Esed. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1405.

Zehebî, Şemseddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kaymaz. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-(tabakâtü'l-) meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmûrî. 52 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 2. Basım, 1413.